

TRADICIONS I ENFOCAMENTS DE LA GEOGRAFIA HISTÒRICA: UNA GUIA BIBLIOGRÀFICA

JOAN VILAGRASA I IBARZ

*Departament de Geografia i Història
Universitat de Lleida*

L'aparició d'un monogràfic dedicat a la geografia històrica compost d'articles d'historiadors i de geògrafs fa pertinent la presentació d'aquesta disciplina indagant les tradicions intel·lectuals que l'han alimentada. Una primera aproximació general mostra que existeix una llarga dedicació en les diferents escoles geogràfiques i que hi ha hagut, també, un conreu habitual per part de les disciplines i corrents històrics; en ambdós casos, encara que de forma irregular al llarg del temps, amb aportacions molt valuoses. A Espanya hom pot copsar una situació certament ambigua atès que l'element temporal sempre ha estat present en la tasca geogràfica i, en canvi, és difícil trobar la geografia històrica com a disciplina o subdisciplina explícita fins a èpoques molt recents.

L'objectiu d'aquest article és triple. En primer lloc vol sintetitzar, dibuixant els grans trets evolutius i conceptuals, la gènesi de la geografia històrica en l'àmbit internacional; en segon lloc, abundar en les relacions entre geografia i història a Espanya, relacionant-ho amb l'evolució més genèrica¹. Finalment, oferir una bibliografia ampla que permeti resseguir línies de recerca, temes de treball i tradicions. Per raons d'ubicació disciplinària i de familiaritat de qui això escriu, l'èmfasi es posarà en les diverses perspectives establertes en la geografia més que en l'aportació dels historiadors, tot intentant reflectir, també, alguns dels treballs més seminals d'aquests últims. Tant de bo que aquest article servís per a provocar algun estudi similar d'algun col·lega del domini de Clio².

GEOGRAFIA I HISTÒRIA: LABERINT DE PASSIONS

Probablement, ha estat la necessitat de salvaguardar l'autonomia de la geografia respecte de la història la que ha abonat contínues afirmacions diferenciadores per part dels geògrafs. Les ben conegudes frases de Hettner sobre que la geografia necessita "el concepte genètic, però no pot convertir-se en història" (Hettner, 1927: 46) i de Vidal de la Blache sobre que la "geografia és la ciència dels llocs i no dels homes" (Vidal, 1913: 101) poden interpretar-se com a exercicis d'autoafirmació enfront d'una suposada debilitat de la disciplina geogràfica. Tanmateix, tant el mètode genètic com la consideració de la

1 Una visió general i més ampla sobre els corrents internacionals de la geografia històrica pot consultar-se a Bosque 1983, Vilagràsa, 1985 i Carreras i Vilagràsa, 1987. Sobre la geografia històrica espanyola pot consultar-se Gil, 1987 i Arroyo i Camarero, 1992.

2 Entre els historiadors espanyols hi ha també alguns treballs sòlids de reflexió sobre la geografia històrica, especialment entre els medievalistes (*vid.*, per exemple, les introduccions i parts teòriques de Cortázar *et al.*, 1985; Ribalta i Turull, 1992; i Bolós, J. coord., 1993).

geografia com una ciència humana poden considerar-se centrals en bona part de la producció geogràfica moderna. Aquesta contradicció entre les afirmacions programàtiques i les pràctiques quotidianes ha marcat l'evolució i conceptualització de base de les múltiples geografies històriques nacionals, tot i la seva diversitat. Aquí es contemplaran de manera diferenciada tres dominis de configuració de la geografia històrica: la britànica, la nord-americana, amb connexions amb la primera però amb un desenvolupament fonamentalment clos (o proper) a la geografia cultural, i la francesa i, per extensió, llatina, basada en una geografia regional de base històrica. De manera més genèrica i puntual es ressenyaran algunes tendències i corrents dels historiadors, d'especial substància per al tema.

LA CREACIÓ I CONSOLIDACIÓ DE LA MODERNA GEOGRAFIA HISTÒRICA

Sembla clar que la moderna geografia històrica nasqué entre els geògrafs britànics durant el tercer decenni de segle. El seu màxim representant, considerat el fundador i principal exponent de la geografia històrica britànica, Clifford Darby, en un article de revisió i autoreflexió sobre el tema, assenyalava l'impacte que en la seva generació tingué la traducció a l'anglès, del 1925, de l'obra de Lucien Febvre (1922), i en general els contactes amb la geografia francesa i l'afermament de la tradició regionalista (Darby, 1983). L'enfocament regional fou clau en l'allunyament d'una pràctica que, en consonància amb l'ambientalisme fins aleshores dominant, buscava la influència dels factors geogràfics sobre la història, exemplificada a la Gran Bretanya pels treballs de G.A. Smith (1894) i als Estats Units pels d'E.C. Semple (1903) i A. P. Brigham (1903). Fou un col·lega de Darby qui, en interrogar-se sobre què era la geografia històrica, respongué explícitament substituint l'ambientalisme per la descripció corològica. Segons Gilbert, la geografia històrica era la geografia d'una regió tal com era en un període passat, o bé, la reconstrucció d'una geografia regional del passat (Gilbert, 1932: 129 i 132).

L'obra culminant d'aquest procés de redefinició fou *An Historical Geography of England before A.D. 1800*, obra col·lectiva dels geògrafs britànics (Darby ed., 1936). Al marge de la vàlua empírica i de l'esforç de síntesi que presentà aquesta obra primerenca, paga la pena ressaltar dues característiques que la descriuen conceptualment. La primera és la voluntat de diferenciar-se de la història com a disciplina, en la línia de la contradicció general abans esmentada. A la introducció de l'obra, Darby assenyalà que l'estudi de geografies del passat utilitza dades històriques encara que l'aproximació és geogràfica. Afirmacions gairebé textuals poden trobar-se a bona part dels textos teòrics que publicà posteriorment el mestre (Darby 1953, 1962a), en alguns d'ells basant-se en l'autoritat de Hettner (Darby, 1926b).

La segona característica, de caire metodològic, substancia la primera, en definir les *cross sections* o talls cronològics horitzontals com els àmbits del treball empíric. Es negligien els processos i s'utilitzava la dada històrica de manera estàtica per explicar un resultat geogràfic tot reconstruint un territori en èpoques passades. El problema de l'evolució i del canvi restà, doncs, relegat com a poc significatiu durant els primers anys de la geografia històrica com a subdisciplina³.

Les aportacions primerenques nord-americanes s'inscriuen, precisament, en un intent d'ampliació cap a l'anàlisi genètica i evolutiva de l'estudi geogràfic. Probablement

3 Tot i que l'allunyament del camp històric, tan notable en la teoria, costa d'apreciar en la producció habitual, tant si són grans síntesis (*vid.* per exemple Darby, 1952), com si són anàlisis empíriques exhaustives (entre les quals excel·leix Darby, 1952-62).

el concepte *sequent occupance* elaborat per D. Whittlesey pot considerar-se un primer precedent explícit d'inclusió del tema del canvi en geografia. Aquest autor denominava amb aquest nom un model d'evolució històrica de les cultures en una mateixa regió i entenia la tasca del geògraf com d'estudi d'una "successió d'estadis de l'ocupació humana establint la genètica de cada estadi en termes del seu predecessor" (Whittlesey, 1929: 162). Cada estadi d'ocupació representa unes característiques paisatgístiques, algunes de les quals influencien de manera determinant l'ocupació següent. Entre les seves fonts d'inspiració figuren les teories ecològiques de la successió botànica i el cicle d'erosió davisiana molt en consonància amb el clima intel·lectual dels nuclis geogràfics del Mig Oest nord-americà. Malgrat que s'ha considerat que el concepte mai no tingué gran projecció pràctica, també se l'ha emparentat amb els treballs de J.O. Broek, del qual se'l considera un precedent (Gregory, 1981) i per extensió amb les aportacions de l'escola de geografia cultural de Berkeley.

Efectivament, en els treballs de Carl O. Sauer i de la gent que treballà amb ell a Berkeley hom pot trobar una segona arrel de l'actual geografia històrica. Les diferències fonamentals respecte de la perspectiva britànica coetània són la concepció de la geografia com una ciència de processos, davant l'estaticisme declarat anterior, i una voluntat interdisciplinària, que portà Sauer a treballar i conèixer bé les aportacions d'antropòlegs i arqueòlegs, i que permeteren inserir la geografia històrica com a part de la història de la cultura⁴.

A.H. Clark, el personatge clau de la institucionalització de la geografia històrica nord-americana, en definir-la incloïa, al costat de l'aproximació tradicional sobre la reconstrucció de geografies del passat, l'objectiu de l'estudi del canvi geogràfic al llarg de la història, reconeixent l'aportació de la geografia cultural (Clark, 1954). Fonamentalment aquesta s'introduí entre els geògrafs històrics amb la difusió de la coneguda monografia de Broek (1932). En ella es combinen quatre talls cronològics, on es descriuen els paisatges diferents segons les característiques històriques de les civilitzacions que els habitaven, amb tres estudis sobre l'evolució dels trets socio-econòmics i llur plasmació en el paisatge entre període i període. Aquests estudis dinàmics, que Broek realitzà com a capítols interposats entre les *cross sections* respectives, foren denominats per Darby *vertical themes*, tot oposant-los a la descripció horitzontal tradicional (Darby, ed., 1973). L'ampliació metodològica que suposà la inclusió dels *vertical themes* revertí de forma definitiva en la inclusió en el corpus històrico-geogràfic de l'estudi de l'home com a transformador del medi al llarg del temps.

Les perspectives interdisciplinàries d'aproximació a les altres ciències històriques foren, en canvi, molt més closes a la pràctica quotidiana de l'escola de Berkeley, traspuant poc cap al conjunt de la geografia històrica. A.H. Clark, com el seu col·lega Darby, abunda en defenses programàtiques del caire "geogràfic" de la geografia històrica (Clark, 1954: 70-1; Clark, 1962: 230) que només es flexibilitzen en fortes estratègies, mentre que els lectors potencials són historiadors (Clark, 1960).

Sovint, els geògrafs francesos han assenyalat que l'element històric està pertot arreu en la seva tradició, encara que la geografia històrica pràcticament no existeix com a disciplina específica (De Planhol, 1972; Claval, 1984; Ozouz-Marignier, 1993). Les raons d'aquesta situació s'han explicat per les característiques específiques de la geografia desenvolupada per l'escola vidaliana i, també, pels lligams amb els historiadors

⁴ Els principals treballs teòrics de Sauer abunden en la idea de la geografia com a disciplina genètica, i més matisadament en la idea d'interdisciplinarietat. *Vid.* en aquest sentit Sauer, 1925, 1932 i 1941. En uns altres articles s'han analitzat aquests aspectes de l'obra de Sauer més en detall (Vilagrassa, 1985: 34-6 i 1991a: 56-8).

de l'escola dels *Annales*, amb una tradició important d'inclusió del tema geogràfic en les seves recerques.

Si hom se centra en la primera qüestió, la consideració d'un dels treballs emblemàtics de Paul Vidal de la Blache, el *Tableau de Géographie de la France* (1903), permet entendre els camins de la geografia històrica francesa. En primer lloc cal recordar que el seu fou un text inclòs com a introducció geogràfica en una història general de França. Com a tal abordava el tema del "factor" geogràfic en la història, i de forma original, es desmarcava de les tesis ambientalistes més habituals, fonamentant el possibilisme en les relacions entre la natura i els homes. Aquesta perspectiva no s'allunyava de la reacció contra l'ambientalisme que en els països anglosaxons abocà, uns anys més tard, en la creació de la geografia històrica com a subdisciplina. En segon lloc, el *Tableau* pot considerar-se com el canemàs de posteriors monografies regionals de l'escola francesa, com a projecte de futur de la geografia regionalista. En tercer lloc, tot i tractar exquisidament els temes històrics en la formació del paisatge, moltes de les monografies posteriors acostumaren a mantenir un capítol introductori d'història regional específica, com si es tractés d'esbrinar el "factor històric" en geografia i complir així amb els vincles obligatoris entres disciplines. De fet, l'anàlisi de processos i la idea de matèria lligada a la història va anar perdent presència en la geografia francesa fins a arribar, durant els anys cinquanta i seixanta, a unes molt dèbils relacions entre ambdues ciències, i a una pèrdua progressiva de l'aproximació evolutiva en geografia (Roncayolo, 1989: 1430).

Dins d'aquest panorama, i si hom exceptua les aportacions en geografia política, àmpliament basades en la dada històrica i en la seva localització (per ex. Brunhes i Vaillaux, 1921), hom ha parlat només d'un petit grup de geògrafs històrics desenvolupat a l'entorn de la figura de Roger Dion, al Collège de France, i fonamentalment abocat a l'estudi de la gènesi del paisatge rural (Dion, 1934 i 1990). Roncayolo (1989), en analitzar un dels treballs metodològics central de Dion (1946), assenyala com a principals aportacions la consolidació de les que alguns historiadors ja havien albirat en el *Tableau* vidalià: la importància del medi físic i les relacions entre l'aproximació de llarga durada i la dels esdeveniments. L'èmfasi de Dion se situa en tres qüestions: en primer lloc, la consideració del medi no simplement com a "geografia física clàssica" sinó en relació a uns mitjans tècnics i unes aptituds socials dels grups humans; en segon lloc, en la consideració de la successió de cultures i civilitzacions al llarg del temps per entendre el paisatge, afirmant les permanències històriques en l'evolució del paisatge rural francès; en tercer lloc, en l'atenció a la història dels grups socials i de les lluites socials, a la història de les transformacions, afirmant un univers de comprensió basat en les relacions entre "herències morfològiques i canvi" en les formes, en les funcions i en els continguts socials de l'espai (Roncayolo, 1989: 1428-29).

Per la seva banda, la historiografia francesa ha estat, de sempre, una de les que en forma més rellevant ha considerat l'espai i el territori. La forma més habitual d'inclusió de la geografia en la tasca de l'historiador ha estat la de l'avaluació del "factor geogràfic" en la història. Fou Lucien Febvre qui definí els trets principals de la inclusió en l'escola dels *Annales* (Febvre, 1922). D'una banda, la substitució de l'ambientalisme pel possibilisme, en consonància amb la línia que més tard assenyala Pierre Vilar sobre que la geografia "orienta" però finalment "tot remet a la història" (Vilar, 1960: 20-1); d'una altra, consagrant en la perspectiva historiogràfica francesa una llarga tradició d'inclusió d'un primer capítol geogràfic (sobre el "factor geogràfic") en tota monografia històrica, i que ja s'havia desenvolupat anteriorment en la historiografia romàntica i positivista del XIX.

Sovint s'ha considerat modèlic el treball de Braudel sobre la Mediterrània de Felip II (Braudel, 1949). Efectivament, la primera part de la tesi de Braudel constitueix

avui encara una magnífica introducció al medi natural i als processos d'adaptació activa" de l'home que l'habita. A més a més, el punt de mira conceptual d'aquest autor és enormement suggeridor. L'estudi de la "geohistòria" no el plantejava com una simple introducció, producte d'una inèrcia metodològica, sinó com la història de ritme més lent que s'interrelaciona amb les estructures de llarga durada i amb les conjuntures de la història política. Malgrat que el mateix Braudel s'allunyà, després, d'aquesta perspectiva, algunes de les obres de l'última època mostren un retorn cap a l'interès espacial de l'historiador, tant revisant i sintetitzant la seva obra sobre la Mediterrània (Braudel, 1977), com copsant el paper del territori a la història de França (Braudel, 1986). La perspectiva historiogràfica francesa, exemplificada aquí en Braudel, ha tingut poca repercussió en les historiografies no llatines encara que algun historiador anglosaxó, com el nord-americà Edward W. Fox, hagi servit de pont transmissor entre uns i altres (Genovese i Hochberg, eds., 1989).

D'entre els historiadors dels *Annales* francesos també mereix comentari a part March Bloch, ja que s'allunyà del parany de la inèrcia metodològica d'un primer capítol geogràfic que poc aporta al discurs històric central⁵, per intentar una visió molt més interrelacionada entre paisatge i història. La seva anàlisi sobre la història rural francesa (Bloch, 1931), que parteix, per al que aquí interessa, de la utilització de la "*méthode régressive*", permet parlar d'una reconstrucció dels elements paisatgístics rurals històrics a partir d'allò que encara és visible en el territori actual. Sens dubte, el treball de Bloch cal emparentar-lo, de forma molt més directa que la simple constatació dels lligams entre la història i la geografia a França, amb Roger Dion i els seus col·laboradors, que fonamentaren la geografia històrica rural de França.

I. EVOLUCIÓ RECENT DE LA GEOGRAFIA HISTÒRICA

A començament del decenni dels setanta H. Prince (1971) dibuixà l'escenari de la geografia històrica contemporània a partir de tres grans aproximacions: la de l'estudi dels mons "reals" del passat, dels mons "imaginaris" i dels mons "abstractes". Intentava, amb aquestes denominacions, reflectir la influència de les diferents maneres de fer geografia en l'anàlisi de territoris pretèrits.

Així, els mons "abstractes" del passat es referien als intents d'introducció de la geografia quantitativa i teòrica dins de la geografia històrica. Aquesta havia arribat tard a la subdisciplina i hom pot, només, citar-ne uns pocs precedents. H. Carter havia analitzat les jerarquies urbanes al País de Gal·les entre 1600 i 1950 (Carter, 1956); A. Pred estudià la dinàmica urbana i industrial dels Estats Units durant el segle XIX (Pred, 1966) i D. Harvey aplicà models d'anàlisi d'usos del sòl i de difusió a casos històrics (Harvey, 1963, 1966), a més de realitzar una reflexió general sobre els models d'evolució espacial (Harvey, 1967). D'altra banda, l'èmfasi teòretic en geografia històrica ha estat limitat, d'una banda, pels problemes epistemològics que l'anàlisi del canvi històric té des d'una perspectiva científica neopositivista (*vid.* Harvey, 1969: especialment capítol 21) i, d'una altra, per la dificultat d'obtenció de dades empíriques històriques quantificables i "modelitzables" (Baker, Hamshere i Langton eds., 1972). És per això que les aplicacions més freqüents han estat les de recuperació de les "*cross sections*" com a àmbits més adequats de tractament de fonts estadístiques i, també, pel seu vessant no diacrònic, que

⁵ De fet, fins i tot l'ambiciosa teorització de Braudel ha estat considerada poc reeixida a la pràctica perquè no aconsegueix una interrelació explicativa entre els diferents ritmes històrics. *Vid.* per exemple, Fontana, 1982: 205-7.

permet bandejar el problema del canvi històric. Dins d'aquest marc sobresurten, per la seva capacitat d'aproximació des de pautes evolutives, els estudis d'aplicació de la teoria de la difusió tal com fou formulada per Hägerstrand (1967).

Sense poder dir que l'influx teòretic hagi estat cabdal, s'ha d'assenyalar el gran paper que ha tingut en l'obertura de noves perspectives, en el rigor en la utilització de la dada i en l'ampliació del coneixement històric. Intentos de síntesi, com el manual de geografia històrica teòretica de Norton (1984), així ho mostren.

Els mons "reals" i els mons "imaginariis" del passat als quals va fer referència H. Prince eren els de la geografia històrica de base empírica i aquells que es basaven en l'anàlisi perceptual i de l'actor històric. Ambdós mons resten molt interrelacionats atès l'influx de la geografia cultural i les perspectives de globalitat que sovint acompanyen molts treballs. Quant a la visió més d'anàlisi de la cultura material i dels elements espacials fixadors del territori, destaquen, els últims anys, els intents de síntesi que s'han anat publicant arreu: a Anglaterra i País de Gal·les (Dodgshon i Butlin eds. 1978, amb una segona edició molt ampliada de 1991), a Irlanda (Graham i Proudfoot, 1993), als Estats Units (Meinig, 1986; Conzen ed., 1990); a França (de Planhol, 1988); a Bèlgica (Verhulst, 1990), i també, els diferents atlas històrics nacionals apareguts recentment (Harris i Mattheus, eds., 1987; Garret ed., 1988) o els atlas temàtics (Lobel, M. ed. 1968, 1975, 1990; Andrews i Simms, 1987-1990).

Des d'una geografia cultural que subratlla el subjectivisme i la percepció de l'actor històric, cal destacar el treball continuat dels britànics D. Lowenthal i H. Prince, i de molts dels geògrafs nord-americans lligats a l'escola de Berkeley, a la de Madison (la Universitat on treballà durant molts anys A.H. Clark) o a ambdues. La percepció de l'espai i del paisatge per part de l'actor històric pot fonamentar-se en algunes apreciacions de Sauer, que definí la geografia com una "fenomenologia" del paisatge (Sauer, 1925), en el treball considerat com a precedent de les geografies subjectives de R. Brown (1943) i en l'aportació de J.K. Wright sobre el concepte "geosofia" (Wright, 1947). Aquests precedents conflueixen, al llarg dels seixanta i setanta, amb les visions perceptuals més humanístiques. D'una banda, els britànics Lowenthal i Prince, a cops junts (Lowenthal i Prince, 1965), a vegades per separat (per exemple, Prince, 1962; Lowenthal, 1976), han explorat les concepcions paisatgístiques nacionals i de les col·lectives. Més recentment, ja durant el decenni passat, ambdós s'han orientat cap a explorar les idees sobre el passat subjacents en els gustos i opcions de preservació o conservació del patrimoni històric (Prince, 1981; Lowenthal, 1985). A Amèrica del Nord, de forma semblant, la recuperació del concepte de paisatge lligada a la idea de percepció de l'actor històric suposà el punt de partida, sovint mitjançant l'edició de treballs d'homenatge a precursors de les perspectives perceptuals, com Wright (Lowenthal i Bowden eds., 1976) o com el fundador de la revista *Landscape* J.B. Jackson (Meinig ed., 1979). Les publicacions d'alguns geògrafs humanístics (Relph, 1987), els intents d'articulació de les anàlisis paisatgístiques amb les aproximacions crítiques (Cosgrove, 1984) o la celebració d'ambiciosos col·loquis sobre les idees i els mites que donen forma al territori (Bowden ed., 1992) mostren l'actualitat d'aquestes perspectives. Igualment, encara que de forma més puntual, l'aprehensió perceptual dels paisatges històrics és present també en la producció intel·lectual francesa (Pitte, 1983).

L'evolució més recent de la geografia històrica ve marcada pels trets generals d'evolució de la geografia com un tot. D'una banda, la geografia històrica s'ha vist beneficiada pel retorn que des de les posicions crítiques i antipositivistes s'ha anat donant cap a la perspectiva evolutiva, d'incorporació i d'anàlisi dels processos de canvi i, de forma general, cap a la sensibilitat històrica (Vilagrà, 1991a). D'una altra, la tradicional geografia històrica de posicions sovint sectàries respecte a la història i, també sovint,

desconfiades respecte a les altres ciències socials, s'ha apropiat sensiblement a les innovacions i perspectives generades des de la sociologia, l'economia i la politologia.

En les relacions entre geografia i història, els últims anys seixanta i primers setanta marcaren un aproximació comuna entre la *New Economic History* i una geografia històrica de base teòrica i quantitativa. Aquest fet fou significant, sobretot als Estats Units, on alguns treballs passaren a considerar-se fonamentals per a ambdós gremis (per exemple, Pred, 1966, 1973, 1980). El fet, però, és que la permeabilitat entre els dos col·lectius no sembla gaire gran, i respecte a això ja s'han comentat les posicions corporatives que sovint foren esgrimides pels grans mestres clàssics. Més recentment, però, el coneixement mutu sembla més gran. Hi han contribuït, al meu entendre, dos factors. El primer, el "redescobriments" de l'obra de l'historiador local anglès W.G. Hoskins. Aquest autor publicà primer i realitzà després per a la cadena BBC el seu *The making of the English landscape* (Hoskins, 1955), que tingué un gran ressò popular. Malgrat això, no fou excessivament citat ni considerat en l'ambient acadèmic de la seva època, i ha estat posteriorment quan, des d'Amèrica del Nord principalment, s'han incorporat les perspectives paisatgístiques d'aquest historiador (Meinig ed., 1978; Conzen ed., 1990).

En segon lloc, cal considerar la influència mútua entre la història urbana i la geografia històrica de la urbanització i de les ciutats. En aquest sentit, treballs centrals de la tradició històrica han servit de canemàs organitzatiu a ambdós col·lectius, tant als Estats Units (Warner, 1962; Handlin i Buchard, eds. 1963; Warner ed., 1963) com a la Gran Bretanya (Briggs, 1963; Dyos ed., 1968). La derivació de la història urbana anglosaxona cap a la història social i el consegüent apropament cap a la teoria social ha servit, també, per a obrir els punts de mira cap a les ciències socials per part dels geògrafs històrics⁶.

Són, precisament, les diferents posicions sobre les difuses i ambigües fronteres entre la geografia, la història i les ciències socials el que sembla alimentar actualment el debat entre els geògrafs històrics. D'una banda, sembla establert el reconeixement de la necessitat d'obertura cap a les altres òptiques del pensament social, fins i tot entre els practicants més arrelats en les tradicions clàssiques de la geografia històrica (Meinig, 1989; Harris, 1991) i de la geografia cultural (Price i Lewis, 1993). Això, malgrat visions molt pessimistes del futur, fonamentades en la percepció d'un cert immobilitisme dins de la tradició de la geografia històrica (Kay, 1990) i en crítiques a la feblesa conceptual de la geografia cultural i a la manca real d'interrelació amb altres disciplines (Jackson, 1989; Cosgrove et al., 1993).

D'altra banda, la recuperació de la historicitat en molts dels corrents actuals de les ciències socials ha facilitat la trobada. El camí recorregut per D. Gregory des dels últims anys setanta reflecteix molt bé l'anhel de molts geògrafs en la recerca d'un lloc comú per a les ciències socials i les humanitats. El seu treball sobre les aproximacions estructuralistes, fenomenològiques i crítiques en geografia (Gregory, 1977) abocaren en la preocupació per la interpretació de la societat en un marc d'interrelació entre l'acció i les estructures i d'especificació espacial-temporal (Gregory, 1982a i 1982b), el qual havia estat conceptualitzat pel sociòleg Anthony Giddens (1979, 1984). Més enllà de la teoria de l'estructuració giddieniana, interessa aquí remarcar que aquesta perspectiva, que animà a primers anys vuitanta el "grup de Cambridge" de geògrafs històrics (Baker i

⁶ També cal assenyalar la influència d'alguns historiadors de la industrialització i de la classe obrera sobre alguns geògrafs històrics britànics. En aquest sentit destaca l'autoritat d'E.P. Thompson, tant pel que fa al seu treball empíric (Thompson, 1963), com per les seves aportacions al debat sobre la teoria social (Thompson, 1978). A França, el camí d'aproximació ha estat diferent. El geògraf P. Claval ha fet esforços notables per recuperar l'espacialitat dels historiadors per als geògrafs (Claval, 1984) i per donar significat geogràfic al treball dels historiadors (Claval, 1989).

Gregory eds., 1984), s'anà estenent com a comuna en molts diversos àmbits de les ciències socials (Gregory i Urry eds., 1985). Les anàlisis socials en un espai i un temps precís s'han abordat des de les geografies de la dialèctica socio-espacial (Soja, 1989) i des del pensament social marxista fet per geògrafs (Harvey, 1989 i 1990). Tanmateix, les inicials aprehensions sobre la interrelació entre l'espai i el temps de T. Häggerstrand (1970, 1973), concebudes des de perspectives disciplinars estrictament geogràfiques, han anat confluint amb les visions més sociològiques i interdisciplinars (Carlestein, 1982; Gregory, 1985; Pred, 1990; Butlin, 1993).

Finalment, cal assenyalar com una línia recent la força creixent que lliga la geografia històrica amb la història ecològica. Aquesta perspectiva s'està conreant especialment des de la geografia cultural d'arrel saueriana (Williams, 1989) i apunta cap a l'actualització de bona part del seu llegat (Price i Lewis, 1993, Williams, 1994) i cap a la formació d'una ètica de la conservació ambiental lligada al discurs social ecològic (Demeritt, 1994).

S'iniciava aquest apartat afirmant les voluntats segregacionistes i de diferenciació que els geògrafs històrics havien mostrat en relació a la història. La nostra temàtica, a l'horitzó de l'any 2000, sembla haver canviat definitivament de punt de mira, acceptant que, com que tractar-se de processos, és estèril entestar-se en diferenciacions artificials entre geografia i història. De fet, espai i temps semblen fornir avui la xarxa bàsica de la interpretació de la societat des de perspectives disciplinars molt diverses.

L'APROXIMACIÓ HISTÒRICA EN LA GEOGRAFIA ESPANYOLA

La geografia històrica, com a subdisciplina especialitzada, ha estat virtualment inexistente com a part del corpus d'estudis geogràfics espanyols. Així ha estat fins fa molt poc, l'últim decenni, quan s'ha començat a utilitzar sense complexos el mot geografia històrica, malgrat l'abundància d'estudis sobre geografies del passat i, també, malgrat la considerable tradició que sembla que s'havia desenvolupat durant els primers estadis d'institucionalització de la geografia, abans de la Guerra Civil⁷.

Efectivament, un breu repàs de la bibliografia geogràfica des de la postguerra permet avaluar la importància de l'anàlisi evolutiva o genètica en els treballs de geografia humana. En aquest aspecte, la situació deriva de la consolidació de l'aproximació regionalista francesa a Espanya, dominant almenys fins als primers anys setanta. És en aquest sentit que la paradoxa, abans assenyalada per al cas francès, sobre el poc pes d'una geografia històrica malgrat una aproximació geogràfica que és essencialment genètica, també apareix com a clau de volta per comprendre la situació espanyola.

A més a més, els estudis geogràfics espanyols han tingut, tradicionalment, poques reflexions de caire teòric i epistemològic, i aquesta observació és encara més aplicable als treballs de geografia històrica, altament empírics i, sovint, reticents a les visions més generals. No és estrany, doncs, que fins al 1965 no aparegués un article que abordava de forma genèrica el tema, centrant-se en les aportacions anglosaxones que s'estaven realitzant durant aquell temps (Randle, 1965). D'altra banda, el seu autor, argentí, ha tingut posteriorment poques connexions amb el gremi de geògrafs espanyols, i la seva influència ha estat minsa. Si hom exceptua aquest treball, la resta d'articles que s'han referit en termes generals a l'element temporal en geografia o explícitament a la geografia històrica

⁷ Així ha estat assenyalat per Vilà (1977: 17) i Bosque (1984: 229). El primer assenyalava que durant l'últim terç del segle XIX aparegué una important línia de recerca en geografia històrica lligada a l'interès per Iberoamèrica. Per la seva banda, Bosque considera els estudis de geografia històrica com entre els més significatius i nombrosos fins al 1940.

han anat apareixent des del decenni passat (Sánchez, 1981; Bosque, 1983; Vilagrasa, 1985; Carreras i Vilagrasa, 1986; Gil, 1987; Arroyo i Camarero, 1992), quan la represa de les aproximacions historicistes i culturalistes ha fet percebre la geografia històrica com una branca a desenvolupar.

Aquest apartat assaja una interpretació de la història recent i de les perspectives actuals de la geografia històrica a Espanya. En primer lloc s'analitza la recerca sobre geografies del passat i sobre monografies regionals que caracteritzen molts dels treballs des de la postguerra fins als anys setanta, i es poden constituir en precedents clars d'una potent tradició. En segon lloc es presenten algunes línies de treball més recents i que poden caracteritzar la geografia històrica actual.

LA GÈNESI D'UNA TRADICIÓ: 1940-1975

Com ja s'ha explicat, la moderna tradició de la geografia històrica es configurà, amb variacions, durant el primer terç de segle i en relació directa a la consolidació del concepte clau de regió i al distanciament de les diverses aproximacions que fins aleshores havien estat dominants en geografia històrica: l'estudi del "factor" geogràfic en història, la història dels descobriments geogràfics i la història de les fronteres polítiques (Darby, 1983; Patten i Robinson, 1980). En canvi, a Espanya, acabada la Guerra Civil, les velles concepcions són encara molt vigents i tot just comencen a albirar-se les idees regionalistes que després foren dominants, des dels anys cinquanta.

Les influències del medi geogràfic en la història eren encara investigades pel geomorfòleg Eduardo Hernández Pacheco, que en el seu llibre *El solar en la historia hispana* (1952) mostra la continuïtat de la perspectiva ambientalista encara en el sisè decenni. Unes poques paraules de la introducció del llibre assenyalen clarament la importància que l'autor atorga als condicionaments físics com a element clau d'interpretació de la història humana: "Se sigue, en este estudio de carácter histórico, el procedimiento y método que el autor ha creído más conveniente para diseñar el influjo que en los acontecimientos de la historia hispana han ejercido el solar (geología y geografía) y la floresta (vegetación silvestre y cultivos). Es un estudio de Ciencias Naturales encajado en la descripción del panorama, cambiante, de la Historia. (p.6).

La posició d'Hernández Pacheco era, però, una mica radical i tal vegada anacrònica, si hom té en compte que coetàniament es publicava el treball sintètic "La genialidad de la Península Ibérica" (Terán, 1951), on el seu autor, amb punts de mira similars als de l'escola francesa de geografia, assenyalava una complementaritat entre medi físic i evolució històrica, que es constituïa en els signes d'identitat dels paisatges peninsulars. Més tardanament, l'aproximació possibilista al "factor" geogràfic es convertiria en l'habitual, i perpetuaria les introduccions geogràfiques a estudis o col·leccions històriques (Cabo, 1973, i pel cas de Catalunya, Vilar, 1960; Solé, 1983) o dibuixaria els marcs d'anàlisi de realitats socio-territorials (López Ontiveros, 1978).

La persona que perllongà amb la seva obra una concepció pre-regionalista de la geografia històrica fou, sens dubte, Amando Melón, amb aportacions molt remarcables a la història dels descobriments geogràfics i a la història de les divisions político-administratives i, per extensió, a la geografia política, que fou, en la immediata postguerra, una de les àrees més comunes d'estudi geogràfic (Bosque *et al.*, 1984). En aquest sentit, les contribucions cabdals de Melón foren les dedicades a la gènesi històrica de les divisions provincials i municipals a Espanya⁸. És també molt interessant, però, fer notar la seva

⁸ Les aportacions de Melón al tema són molt nombroses. Una apreciació més ampla pot obtenir-se a López Gómez, 1977.

contribució al debat sobre els objectius i la definició de la geografia política, on suggereix el valor de l'anàlisi històrica en els estudis sobre fronteres polítiques i la formació de la capitalitat (Melón, 1941a) i en la geografia administrativa dels estats (Melón, 1941b).

Tanmateix, fou un historiador, Jaume Vicens Vives, qui contribuï de forma rellevant a la conceptualització de la geografia política amb el seu conegut *Tratado general de geopolítica* (1950), significativament subtítulat *El factor geográfico y el proceso histórico*. La importància d'aquest treball, que constitueix l'únic intent ampli de sistematització de la geografia política a Espanya, resideix en l'assimilació del concepte "geopolítica" al concepte "geohistòria", i així desplaça les doctrines alemanyes aleshores habituals sobre el tema i les substitueix per les contribucions de Braudel i Toynbee en el camp de la història i de Vallaux i Brunhes en el de la geografia.

Probablement, l'evolució de la geografia política com l'estudi dels descobriments geogràfics i com la història de les divisions político-administratives continuà en els anys de la postguerra gràcies, també, a la importància atorgada a aquestes qüestions als plans d'estudis d'ensenyament secundari⁹. En aquest context s'inscriu el manual escolar *Geografía Histórica de España, Marruecos y Colonias* de Gonzalo Menéndez Pidal i Manuel de Terán (1943).

Aquest últim autor ha estat considerat clau en l'evolució de la disciplina a Espanya, tant per la seva recerca personal com per les seves reflexions conceptuals i pel seu liderat de noves generacions de geògrafs. D'entre els seus treballs de natura conceptual convé destacar aquí "La situación actual de la Geografía y posibilidades de su futuro" (Terán, 1960), per remarcar, d'una banda, la vàlua del concepte d'historicitat aplicat a la Geografia i, d'una altra, la penetració d'algunes geografies foranes, especialment la francesa, en la modernització i fonamentació de la geografia espanyola. En aquest treball Terán definí la geografia com una ciència del paisatge i defensà el principi d'evolució històrica com a necessari per a qualsevol explicació racional del paisatge. Realment, el principi d'historicitat fou bàsic en els seus treballs de geografia regional i urbana, camps que conreà principalment, i també en aquells treballs de tipus divers però que poden inscriure's plenament dins de la geografia històrica (d'entre els quals es poden destacar Terán, 1947, 1949, 1961a, 1961b, entre molts altres). El seu treball com a traductor (per exemple, Hopfner, 1954) i com a comentarista de llibres (per exemple, Terán, 1967, sobre el llibre de Le Roy Ladurie) també mostra a bastament la seva preferència en la consideració del factor temporal en geografia.

A part del treball personal de Terán, almenys dos més de precedents poden citar-se per entendre la penetració de les visions més historicistes en la geografia espanyola. En primer lloc, l'existència, anterior a la Guerra Civil, d'un grup de geògrafs familiaritzats amb l'èmfasi historicista de l'escola francesa de geografia i també amb l'alemanya de perfil paisatgístic. En segon lloc, el canvi radical que des de final dels anys quaranta succeeix en la geografia espanyola, que s'orienta globalment cap a la concepció regionalista.

Respecte a la primera qüestió, han estat ben estudiats els lligams entre la geografia francesa i la catalana, principalment, però no de forma exclusiva, amb Pau Vila (Casasas, 1977). D'aquest autor poden destacar-se, de l'època de preguerra, el seu treball sobre la localització de l'antiga manufactura catalana (Vila, 1932) i els capítols històrics referents a les divisions territorials de Catalunya (Generalitat de Catalunya, 1937). Del seu exili a Veneçuela pot destacar-se el recull d'articles escrits entre el 1948 i el 1967 (Vila,

⁹ Entre el 1938 i el 1953 s'incloueren a 5è curs (14-15 anys) temes dedicats a l'estudi del desenvolupament del mapa polític d'Espanya i de les colònies espanyoles. A 6è curs s'inclouien temes referents al paper d'Espanya en la història dels descobriments geogràfics (Hernando, 1984).

1971), i del seu últim període, ja a Catalunya, la seva fonamental obra sobre la història de Barcelona (Vila i Casassas, 1974). Així mateix, paga la pena assenyalar el treball de Josep Iglésies per situar-se, en molts aspectes, a la frontera entre la pràctica geogràfica i la històrica. D'aquest autor destaquen les seves aportacions a la demografia històrica (Iglésies, 1959, 1961, 1967) i a la història agrària (1968).

D'altra banda, d'entre els geògrafs que iniciaren la seva activitat en les primeres tres dècades de segle, un grup significat coneixia les contribucions fetes per la geografia alemanya. D'entre ells, els treballs del gallec R. Otero Pedrayo destaquen especialment pel fet de centrar-se de forma molt específica en la noció de paisatge i la seva projecció a Galícia (Otero, 1933, 1955)¹⁰ i això malgrat la limitada difusió que ha tingut el seu treball en generacions posteriors.

En segon lloc, i tal vegada de forma principal, s'ha de fet notar el canvi progressiu que durant el decenni dels anys quaranta es va produint cap a la consolidació del regionalisme de base culturalista. En aquest sentit, Capel ha assenyalar que la influència de la geografia francesa creix considerablement a partir dels anys 1948 a 1950 i es converteix en dominant fins als setanta (Capel, 1976). Una breu anàlisi de les tesis doctorals presentades durant els anys de postguerra ho confirma: entre el 1940 i el 1949 es varen presentar dotze tesis (Tesis, 1981). D'elles, només quatre foren escrites sota una òptica regional o paisatgística, mentre que els altres treballs s'han d'incloure en l'àmbit de la història de la geografia i la història dels descobriments geogràfics. La primera tesi amb èmfasi clar en l'aproximació corogràfica i paisatgística fou la de J.M. Casas Torres, presentada el 1943 (Casas, 1944). El director de la tesi fou Amando Melón, que a partir d'aquell moment sembla compaginar la direcció de treballs d'història de la geografia amb els de perfil regional.

La primera tesi que s'ha considerat una monografia regional a l'estil francès és la de Salvador Llobet, presentada el 1945 (Llobet, 1947). El treball de Llobet té clars lligams amb la geografia catalana de pre-guerra i, també, com declarava el mateix autor, amb el mestratge del geògraf francès, i aleshores director de l'Institut Francès a Barcelona, Pierre De Fontaines, que "pràcticament orienta" la recerca (Llobet, 1980: 15). D'entre els múltiples aspectes que per a l'anàlisi evolutiva del territori tracta Llobet a la seva tesi, són remarcables els referents a la gènesi dels assentaments i el seu detallat estudi sobre l'evolució de la propietat rústica i de les activitats agràries. Amb la mateixa aproximació, Llobet publicà poc després la seva monografia sobre Andorra (Llobet, 1947b) i, abundant en els temes rurals i agraris, l'estudi sobre el Maresme (Llobet, 1955).

El 1949, J.M. Casas Torres dirigí la seva primera tesi (Floristán, 1951), una altra monografia regional d'important contingut històric, i des del 1950 pràcticament totes les tesis presentades constituïen estudis regionals i en menor grau temàtics que reemplaçaren l'antiga predominança dels treballs d'història de la geografia, atès que de les trenta-un tesis presentades en el decenni dels cinquanta, només dues ho eren. Melón, Casas i, des del 1956, Terán foren els directors de la major part dels treballs presentats¹¹.

L'increment dels treballs d'estil regional francès confirmà l'aproximació genètica com un element metodològic fonamental. El resultat fou l'aparició d'un gran nombre de treballs empírics en els quals, malgrat centrar-se en la configuració i descripció territorial

10 Fins i tot incloent breus capítols d'estudi de l'art i la literatura local en relació als trets específics dels paisatges gallecs, fets molt poc freqüents a l'època (Otero, 1928 i 1945).

11 La bibliografia pot ser molt extensa. Limitant-nos a alguns treballs on la base evolutiva és essencial, podem citar els següents, dels quals Melón dirigí la tesi doctoral: Martín, s.a. i 1956a; Benito, 1957; Gil, 1957; García Fernández, 1964 i 1966. Del planter de geògrafs desenvolupat a l'entorn de Casas: Ferrer, 1957 i 1958; Bosque, 1962; Vilà, 1973; García Manrique, 1958; Mensua, 1960. Dels quals Terán dirigí la tesi: González, 1958; Cabo, 1955 i 1966; Quirós, 1964 i 1965.

del moment, l'evolució històrica es constituïa en la principal base interpretativa. Els treballs sobre àrees rurals foren els que més desenvoluparen aquesta perspectiva, encara que se li varen incorporar altres estudis temàtics (sobre ciutats, sobre activitats econòmiques) que utilitzaren aproximacions similars.

Com a resultat d'aquest procés començaren a publicar-se síntesis rellevants per a l'estudi del territori espanyol o les seves parts, tant en l'àmbit rural i de la geografia agrària (Cabo, 1960, Coloquio, 1965, García Fernández, 1972, Vilà, 1973), com sobre els orígens de la industrialització espanyola (Llobet, 1946; Vilà, 1960; Sanz, 1962).

Finalment, com a resultat del treball empíric realitzat, apareixen nombrosos treballs orientats a la presentació i tractament de fonts geogràfico-històriques. En el camp de la demografia històrica destaquen el treball de transcripció d'Iglésies de la part catalana del Cens de Floridablanca (Iglésies, ed., 1969-70), els estudis de Melón sobre les fonts demogràfiques de l'època estadística (1951, 1958) i, culminant el procés, la visió general de Pérez Puchal (1972).

En les geografies rural i agrària destaca l'excel·lent síntesi de Àngel Cabo, que plantejà una completa guia de les fonts disponibles per a l'estudi evolutiu dels paisatges agraris (Cabo 1961, i també Cabo 1957). De manera més puntual, però rellevant per la importància d'aquestes fonts en nombrosos estudis, cal citar les notes sobre la utilitat dels "Expedientes de Hacienda" de Martín Galindo (1956b) i Gómez Mendoza (1967), els treballs i notes sobre les "Relaciones de los Pueblos de España", el regnat de Felip II (García Badell 1948; Gavira, 1950; Viñas, 1951), els cadastres de Patiño (a partir del 1716) i del Marqués de la Ensenada (1749-56) com a documentació bàsica per a l'estudi del segle XVIII (Melón, 1949). Els censos i cadastres moderns també foren objecte de comentaris diversos (López Ontiveros, 1971; Quirós, 1967).

De forma addicional, la utilització de llibres de viatges, especialment el de Ponz (García Fernández, 1949 i 1971) o a Catalunya el diari de Zamora (Llobet, 1970), o de la premsa escrita (Enciso, 1958; García Fernández, 1959) foren considerat fonts d'informació valuoses i complementàries a les censals.

A més a més del que s'ha esmentat, sobre els segles XVIII i XIX abunda informació sobre fonts econòmiques (Barceló, 1959, Ezquerria, 1975; Lacombra, 1963; Quirós, 1971 a) i sobre la xarxa caminera (Muñoz, 1972; Quirós, 1971 b). El 1968 aparegué un primer article sobre el cadastre de la riquesa urbana com a font d'estudi de la propietat i de les seves implicacions al paisatge urbà (Quirós, 1968).

Finalment, i entre els treballs més desenvolupats a l'època, cal citar les nombroses publicacions de catalogació de la cartografia històrica (Alba, 1951; Atlas, 1955; Rey Pastor i García Camarero, 1960; Melón, 1965; Colomer, 1969; Gómez, 1970).

Horacio Capel ha descrit l'any 1968 com el d'inici de les influències de noves tendències en la geografia espanyola (Capel, 1976). Com és sabut, aquestes noves tendències emergiren en gran part de la crítica a l'aproximació regionalista en què l'estudi global de "tots els temes geogràfics" hauria de permetre el coneixement de les característiques d'una àrea. Resultava en molts casos, en canvi, una simple enumeració i descripció de fenòmens.

Efectivament, els resultats inicials de la introducció de la geografia teòrica a Espanya foren una progressiva especialització en geografies temàtiques que acabaren substituint, en una dècada, les monografies regionals clàssiques. D'altra banda, però, la perspectiva històrica en l'estudi geogràfic fou, almenys per uns anys, devaluada i desacreditada entre molts grups de geògrafs, especialment entre els més joves.

Capel, que tingué un paper clau en la introducció de la Nova Geografia anglosaxona a Espanya, publicà, entre el 1968 i el 1970, tres treballs sobre el comerç de neu com a activitat econòmica a Espanya entre els segles XVI i XIX (Capel, 1968; Capel, 1969; Capel, 1970). Interessa remarcar aquí, deixant de banda el fet d'una aproximació historicista bastant en consonància amb el conjunt de la geografia espanyola de l'època, l'interès

d'aquest autor per introduir les tendències anglosaxones, tal vegada en contraposició amb la tradició geogràfica francesa, i les perspectives temàtiques respecte a les anàlisis de síntesi regional, ja que, com assenyalava ell mateix, "el estudio de este tema, además de tener un evidente valor histórico, posee para el geógrafo indudable interés al poner de relieve cómo la modificación de las técnicas puede dejar sin virtualidad unas posibilidades que el medio natural ofrecía a la actividad humana en tiempos no muy lejanos. Se trata pues de un tema claramente incluido en el campo de la Geografía cultural" (Capel, 1970: 5) i cita, com a llibre de referència, el ben conegut de Wagner i Mikesell (1962).

De fet, la geografia teòrica i quantitativa contribuï poc a la geografia històrica, segurament, en part, per la dificultat d'utilització de fonts estadístiques suficientment àmplies i significatives, i també, perquè les tendències quantitatives en història, especialment la *New Economic History*, que al món anglosaxó sorgiren bastant paral·leles al creixement de la geografia teòrica, tingueren poc ressò a Espanya, almenys fins ben entrats els anys setanta (Tortella, 1973; Gómez Mendoza, 1982). De fet, els pocs treballs que hom podria considerar de geografia històrica quantitativa es limiten a l'aplicació de models o a l'anàlisi de sèries estadístiques en un moment del passat (Estadella i Gubern, 1970; Equipo Urbano, 1972), amb el benentès que l'interès i motivació dels treballs sembla residir més en la utilització d'unes tècniques i d'uns conceptes que en l'estricta anàlisi d'un lloc en un temps pretèrit. Contràriament, durant el primer quinquenni dels anys setanta, encara es presentaren i publicaren algunes de les tesis doctorals de contingut regional més valuoses des de la perspectiva evolutiva (per exemple, Calvo, 1974; Ortega Valcárcel, 1974; López Ontiveros, 1975).

LES APROXIMACIONS ACTUALS DE LA GEOGRAFIA HISTÒRICA ESPANYOLA

Així doncs, l'actual geografia històrica espanyola s'ha d'entendre en relació a la llarga tradició historicista, de forma molt similar al succeït al conjunt de la geografia històrica mundial. Des de mitjan anys setanta hom pot assenyalar una progressiva transició des de la tradició regionalista fins a una autoconsciència creixent sobre la geografia històrica com a subdisciplina. Per a l'estudi d'aquest procés són molt útils les "genealogies acadèmiques" reconstruïdes per Bosque Maurel (1987), ja que permeten seguir el fil conductor que va des dels grans mestres fins a la geografia més actual. En aquest sentit, hom pot percebre que dues persones (d'altra banda molt interrelacionades entre elles, atès que una pot considerar-se deixeble de l'altra) es troben en l'origen del que hom podria anomenar els nuclis més potents de la geografia històrica espanyola: Manuel de Terán i Antonio López Gómez.

Del primer, ja s'ha plantejat la seva influència global en el conjunt de la geografia espanyola, però mitjançant el seu mestratge o les seves relacions professionals, aquesta s'estén especialment cap a algunes universitats castellanques com Salamanca i Valladolid i cap a la d'Oviedo, d'on podrien estudiar-se els vincles entre Terán i els mestres de la generació posterior immediata com Cabo, García Fernández i Quirós, respectivament¹².

12 De tots tres autors s'han esmentat ja obres de la primera etapa aquí analitzada. Com a referències recents, que assenyalen la seva vàlua dins la temàtica que ens ocupa, pot citar-se el volum d'homenatge al professor Cabo, ple de treballs de base històrica i representatiu de les preocupacions que han guiat la seva tasca científica (Cabeiro *et al.*, 1992), el llibre de García Fernández sobre les percepcions oposades sobre el territori castellà, i les seves gènesis històriques (García Fernández, 1985) i l'esplèndida mirada de Quirós a les ciutats espanyoles del segle XIX a partir de l'obra escrita de Madoz i de l'obra gràfica de Coello (Quirós, 1990). Igualment, podrien resseguir-se "segones generacions" com, per exemple, el ja citat Ortega Valcárcel, T. Cortizo (1984) o A. Campesino, amb una tesi regional-urbana que una vegada més és modèlica des de la perspectiva evolutiva (Campesino, 1982).

Existeix, però, una influència especial en els nuclis de geògrafs madrilenys, on deixà notar de forma més explícita el seu liderat entre molts dels actuals docents a la Universitat Complutense i a l'Autònoma. El perfil inicial dels treballs és, una vegada més, la tesi regional de fort contingut històric (Gómez Mendoza, 1975) i, en consonància amb una de les predileccions de Terán, l'existència d'un bon nombre de monografies sobre ciutats castellanques (Martínez de Pisón, 1975; García Ballesteros, 1978; Troitíño, 1984) i sobre Madrid (Ruiz Palomeque, 1976; Mas, 1982; Brandis, 1983). D'aquests treballs destaca, com a elements bastant comuns, el seu interès en aspectes de la propietat urbana i la seva evolució, i en la història del planejament i les repercussions que tingueren sobre el paisatge i la morfologia (Vilagrassa, 1991b: 25-6). L'anàlisi històrica normalment posa l'èmfasi en les transformacions urbanes succeïdes des del segle XVIII fins al present. Les fonts utilitzades són molt variades, tal com correspon a estudis històrics transseculars, però les fonts cadastrals, els registres notariais i de la propietat, els documents i projectes del planejament i la legislació urbanística acostumen a ser presents en molts d'ells.

Tanmateix, i a cavall entre la geografia d'atenció a l'actor històric i la història del pensament geogràfic, una part del grup de deixebles de Terán ha desenvolupat una potent línia de treball que, d'una banda, aprofundeix en la clàssica anàlisi del llibre de viatge (per exemple, Martínez de Pisón, 1984; Gómez Mendoza *et al.*, 1988; Ortega Cantero, 1990)¹³, i d'una altra, en el pensament sobre la natura i el territori als cercles intel·lectuals i polítics espanyols (Gómez Mendoza, Ortega Cantero *et al.*, 1992). Un dels autors d'aquest grup ha publicat una de les proclames més intel·ligents a favor d'una geografia aversada a mirar enrere i amb sensibilitat històrica (Ortega Cantero, 1987).

S'ha de considerar Antonio López Gómez una de les figures centrals en la creació d'una geografia agrària i rural de base històrica. D'entre les seves aportacions, molt variades, destaquen les anàlisis sobre les àrees regades al País Valencià (López Gómez, 1951; López Gómez, 1957). S'hi analitzen els sistemes de reg, les comunitats pageses i l'evolució dels conreus des que hi ha documentació fins a èpoques recents. L'aigua, element cabdal articulador de les seves monografies, ha tingut, d'altra banda, tractament específic en altres treballs (López Gómez, 1971 i 1987), i és aquesta, precisament, la temàtica d'un volum d'homenatge a la seva obra (Paisajes, 1989). Temes d'interès per a la temàtica històrica i tocats de forma recurrent han estat les anàlisis sobre el col·lectivisme agrari en zones de muntanya, analitzant les pervivències a partir de la comparació del Cadastre d'Ensenada i els cadastres actuals (López Gómez, 1954, 1955 i 1974b), juntament amb l'estudi de les causes de la desaparició d'alguns conreus (López Gómez, 1972 i 1974a). També s'han de destacar els estudis realitzats en col·laboració amb la seva germana Julia sobre les "Relacions Topogràfiques de Felipe II" i la seva utilització (per exemple, López Gómez i López Gómez, 1989 i 1990).

El mestratge d'Antonio López Gómez és molt present a les universitats del País Valencià, a l'Autònoma madrilenya, a l'Institut Elcano del CSIC, a la Universitat de Còrdova i de forma més dispersa en altres universitats andaluses i a Ciudad Real. D'una banda, i en els anys setanta, dominen encara els treballs, sovint tesis doctorals, de temàtica regional agrària (Burriel, 1971; Gual, 1979; Piqueras, 1981; Arroyo, 1981; Domingo, 1983); de l'altra, però, excel·leixen els treballs d'Antonio Gil Olcina, que s'han centrat en el procés de desaparició de la propietat senyorial (Gil Olcina, 1979, 1981; Gil i Canales, 1988). Gil Olcina ha treballat en els altres temes inicialment oberts per López Gómez, com l'aigua (Gil Olcina, 1972, 1985) i l'estudi de conreus desapareguts (Gil Olcina, 1975). Recentment acaba d'editar un volum dedicat a l'evolució de l'agricultura

13 Per a una revisió sobre el tema pot consultar-se Ortega Cantero, 1992.

espanyola en els últims cinquanta anys (Gil i Morales, 1993). Els estudis sobre la propietat han estat, també, el tema central moltes vegades tant des del País Valencià (Romero, 1983) com des d'Andalusia (Mata, 1979 i 1987) i objecte d'una anàlisi exhaustiva de les fonts històriques que l'informen (Mata i Romero, 1988). A Andalusia destaquen diverses monografies com les de Ferrer (1975 i 1982), la de Cruz (1980) i les realitzades a Còrdova des de la tutela d'Antonio López Ontiveros (Domínguez, 1991; Naranjo, 1991). Aquests tipus de treballs acostumen a reconstruir el paisatge a partir dels sistemes de propietat des del segle XVIII, sovint utilitzant com a punt de partida el Cadastre d'Ensenada, del qual s'han realitzat diverses anàlisis provincials (Camarero, 1986 i 1989; López Ontiveros, ed., 1990) i una exhaustiva anàlisi general (Camarero, 1990).

A la Universitat de València destaquen també les anàlisis geohistòriques de Rosselló (1974), de fa temps interessat per les petjades arqueològiques en el paisatge (Rosselló, 1987); els estudis sobre l'evolució de la ciutat han estat tractats pel mateix Rosselló quan era docent a Múrcia (Rosselló i Cano, 1975) i continuats per Teixidor a València (Teixidor, 1982), entre d'altres¹⁴.

A la Universitat d'Alacant, i a banda de la vocació ruralista personificada en Gil Olcina, destaquen, també, els treballs sobre ciutats, un cop més iniciant-se a partir de monografies regionals (Gozálvez, 1971 i 1976) i més tard com a treballs d'història urbana, i també sobre demografia històrica, on sobresurt el conjunt de geògrafs valencians des de fa temps (Pérez Puchal, 1972; Arroyo, 1979), amb presència gran dins l'Associació de Demografia Històrica (Pérez Moreda i Reher eds., 1989), que precisament organitzà la seva trobada de 1990 a Alacant (Actas, 1990).

A la Universitat de Còrdova, a banda dels estudis rurals, destaquen també els d'anàlisi històrica urbana, iniciats per Antonio López Ontiveros (1981) i continuats per professors i geògrafs vinculats al seu Departament (Martín, 1990; García Verdugo, 1992). A Ciudad Real ha destacat també l'aproximació històrica urbana (Pillet, 1984).

Finalment, cal assenyalar com a línia habitual de treball present dins d'aquesta "genealogia acadèmica", com ja fou el cas en la geografia històrica anterior i amb renovada energia en els últims anys, la referida a l'estudi dels viatgers exemplificada en els treballs de López Ontiveros sobre Andalusia (1988 i 1991) o de diversos autors sobre València (Rosselló, coord., 1990; Mateu, 1991).

Un últim nucli de gran potencialitat atès el nombre i qualitat de treballs que ha generat és el de la Universitat de Barcelona. Hom pot citar, de forma dispersa, una gran quantitat d'estudis de base històrica tant en l'àmbit rural, on el mestratge de J. Vilà Valentí es fa sentir més marcadament (per exemple, Codina, 1971; Mateu, 1982), com en el de la demografia històrica (Roquer, 1976; Vidal i Gomila, 1984; Vidal, 1985). Igualment, en altres centres de Catalunya s'han iniciat, més recentment, línies de treball sobre el pensament social i cultural i la ciutat (Ganau, 1992; Ganau, 1993) i sobre la gènesi de la divisió provincial a Espanya (Burgueño, 1991; Burgueño i Gras, 1992; Burgueño, 1993). Destaca del conjunt, però, el grup liderat per Horacio Capel, que ha treballat a bastament sobre geografia històrica urbana i sobre la història de les idees sobre el territori.

Cal, inicialment, referir-se a l'impacte que causà el treball *Capitalismo y morfología urbana en España* (Capel, 1975), que sense ésser, estrictament, d'història urbana contenia valuosos elements de comprensió de l'evolució de les ciutats. Aquest text, que s'ha d'emmarcar, també, en el conjunt d'investigacions que aleshores dirigia (Tatjer, 1973; Carerras, 1974; García Castro, 1974), ha generat un model i una referència inexcusable en la major part dels treballs d'història urbana encara fins avui. En aquests, juntament amb les

14 Per a resseguir les monografies existents sobre ciutats del País Valencià cal consultar el llibre de Rosselló, 1984.

perspectives referides a la propietat (Tatjer, 1979), a la promoció immobiliària (Tatjer, 1987) i al planejament, hom es troba amb el rerefons del procés industrialitzador del llevant català, que ha servit de marc a un bon nombre de monografies sobre àrees o barris de Barcelona (Carreras 1980; Tatjer, 1988a) i sobre ciutats mitjanes catalanes (Aresté, 1982; Alió, 1985; Oliveras, 1985 i 1986). Aquestes, analitzades en el seu conjunt i de forma comparada amb altres monografies d'altres professionals (Larrosa, 1986; Civit, 1988), i també respecte a l'evolució barcelonessa (Tafunell, 1989), han permès apuntar algunes de les línies conductores de la dinàmica urbana a Catalunya des de meitat de segle XIX fins a la Guerra Civil (Vilagrà, 1993).

Del conjunt de treballs catalans d'història urbana sobresurten els de l'historiador Ramon Grau, durant molts anys professor al Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona. La seva línia de recerca des dels primers anys setanta ha estat l'estudi del desenvolupament urbà de Barcelona des del setge filipista fins al desenvolupament del Pla Cerdà, reflectida en una àmplia i dilatada bibliografia sovint en col·laboració amb la historiadora M. López (López i Grau, 1971; Grau i López, 1974; Grau, 1979a, 1983; Arranz, Grau i López, 1984; Grau, director, 1988)¹⁵.

Dins d'aquest marc, l'anàlisi de fonts d'estudi de l'evolució de les ciutats ha rebut també força atenció, i destaquen en aquest sentit els treballs de Mercè Tatjer (Tatjer, 1972; Tatjer i López, 1985; Tatjer, 1988b, Tatjer, 1989), entre d'altres¹⁶.

Les aportacions a la història de les idees sobre el territori del grup d'investigadors que treballa amb Horacio Capel són molt nombroses i variades i disposen d'una explicació i contextualització del seu projecte publicades (Capel, 1989). Les anàlisis recullen des de la percepció dels viatgers il·lustrats (Capel, 1985) o dels grups excursionistes del XIX (Martí, 1986), fins a les idees sobre la conservació de la natura en diversos moments històrics i per diversos col·lectius (Urteaga 1987, Casals 1988), la formació de la divisió territorial provincial (Nadal, 1987) o la formació de la cartografia moderna a Espanya (Nadal, Urteaga, 1990; Muro, 1992).

Cal comentar a part del conjunt d'aquests estudis, els que s'han centrat en la història de les idees sobre les ciutats, amb treballs realitzats sobre l'higienisme (Urteaga, 1980 i 1985; Capel i Tatjer, 1991), sobre les polèmiques en les divisions territorials municipals (Nadal, 1985), sobre les guies urbanes espanyoles del segle XIX (Serrano, 1991) o sobre la incipient historiografia local als segles XVII i XVIII (Quesada, 1992). En el seu conjunt, un gran esforç, amb múltiples resultats, per lligar la història de la ciència, la del pensament geogràfic i la de les idees sobre territori a Espanya.

RECAPITULACIÓ

Al llarg d'aquest article s'ha intentat explicar l'evolució general de la geografia històrica des de la seva fonamentació actual, durant el primer terç de segle, i centrant l'atenció en les escoles nacionals més importants. Igualment, s'ha detallat la gènesi de l'aproximació històrica dins de la geografia espanyola, ressaltant-ne els principals protagonistes i oferint una bibliografia àmplia. Amb tot l'esmentat, i a tall de conclusió, poden ara assenyalar-se algunes remarques generals.

15 De Ramon Grau s'han de destacar, també, les seves reflexions més generals sobre alguns problemes de la historiografia sobre el territori català (Grau, 1979b) i la seva defensa de l'aproximació genètica en geografia (Grau, 1984).

16 Cal citar aquí la ponència de C. Carreras a la II Setmana d'Estudis Urbans a Lleida (1984) sobre "Enfocaments i fonts d'estudi del creixement urbà" i també les comunicacions presentades sobre el tema (*vid.* Ciutats, 1987: 527-656).

En primer lloc, cal afirmar que l'aproximació genètica dins de la geografia espanyola arribà tard respecte d'altres geografies nacionals, com ara les anglosaxones i la francesa. Això, amb el benentès que hom parla de l'aproximació regionalista que desbancà la història dels descobriments, l'estudi del "factor" geogràfic en història i la història de les divisions territorials del corpus consensuat de la geografia històrica anterior. A Espanya, malgrat excepcions remarcables, el punt de vista corològic es consolidà a partir dels anys cinquanta, i amb ell s'obrí camí la sensibilitat històrica de comprensió del territori.

La consolidació regionalista inicial seguí, però, camins divergents entre les dues grans figures de l'època, Casas i Terán. Tant l'un com l'altre mostren, durant un primer moment, treballs propis o dirigits per ells que mantenen una base comprensiva històrica molt important. De forma progressiva, però, l'aproximació genètica va perdre pes en els treballs realitzats a l'entorn de Casas, (com succeí amb bona part de la geografia veïna francesa durant aquests mateixos anys), mentre que es consolidà entre el grup de Terán¹⁷.

Per això els nuclis conformadors de l'actual geografia històrica espanyola són, en gran part, els lligats a aquest mestre: els liderats per ell mateix a Madrid, per la generació immediata posterior amb projecció a diferents universitats castellanes i del nord peninsular, i per Antonio López Gómez, precedent principal del col·lectiu que avui, de forma més nombrosa, afirma realitzar geografia històrica. A aquestes línies que permeten resseguir la geografia espanyola des de la postguerra cal afegir moltes altres aportacions més puntuals i, de forma destacada, la tasca que en els últims vint-i-cinc anys ha portat a terme Capel, tant a partir dels treballs que en el seu entorn s'han realitzat sobre l'espai intern de les ciutats, com molts dels enquadrats en el seu projecte de contribució a la història de la ciència i de les idees sobre el territori en la cultura espanyola.

Des dels anys vuitanta ha començat a aparèixer una "autoconsciència" de geògrafs històrics entre molts dels que utilitzen l'anàlisi genètica en geografia. Això no ha estat aliè a la represa de la geografia històrica a tot el món, i la producció espanyola mostra uns nivells i unes temàtiques molt en consonància amb les línies principals de la geografia històrica actual. Tal vegada, els debats sobre la interrelació entre ciències socials, temps històric i territori encara no estan ben reflectits aquí.

Els últims quinze anys poden comparar-se amb els anys cinquanta i seixanta en el sentit d'haver-se realitzat un gran esforç en l'exploració de les fonts i en l'explosió de monografies de geografia històrica. Aquests avenços necessiten un procés de consolidació. En aquesta direcció poden suggerir-se dues línies d'actuació. D'una banda, treballar per la inclusió de matèries de geografia històrica als plans d'estudi de geografia i d'història, on no han figurat pràcticament mai i on, avui, continuen sense ser significativament presents; i això és més necessari quan s'ha consolidat el trencament entre la llicenciatura de geografia i la d'història, que, tot i ésser molt positiu en altres aspectes, no beneficia gens la geografia històrica. La creació de grups de treball en les associacions de geògrafs i d'historiadors podria facilitar aquesta tasca.

D'altra banda, el moment sembla madur per poder endegar projectes de síntesi general. Manca una geografia històrica d'Espanya i manquen també visions sobre l'evolució del territori a les nacions i regions que la formen. Manquen geografies històriques temàtiques: del món rural, de les ciutats i el sistema urbà, de la industrialització, etc. Manquen, igualment, atles històrics, precisament en un moment en què la cartografia editorial està assistint a una època de creixement. S'ha d'esperar que aquestes mancances, i altres, cobreixin l'agenda d'alguns geògrafs i historiadors a la fi del segle XX.

17 Aquesta divergència s'ha esmentat diverses vegades referida a la geografia urbana. Casas derivà, principalment, cap a l'anàlisi dels sistemes urbans i regionals, mentre que Terán aprofundí en els estudis de l'espai intern de la ciutat (vid. Carreras, 1984; Mas, 1989; Vilagrasa, 1991b).

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Actas del II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica. Alicante, Abril de 1990*, Alacant, Diputació d'Alacant, Institut Juan Gil-Albert, 5 vols.
- ALBA, Duque de (1951), *Mapas españoles de América (siglos XV-XVII)*, Madrid.
- ALIO, M.A. (1986), *Projectes i realitat d'un procés urbà decimonònic. Vilafranca del Penedès 1865-1939*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- ANDREWS, J.; SIMMS, A. (1987-1990), *Irish Historic Town Atlas*, Dublín, Royal Irish Academy, 4 vols.
- ARESTÉ, J. (1982), *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al plan de ensanche*, Tarragona, Col.legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics.
- ARRANZ, M.; GRAU, R.; LÓPEZ, M. (1984), *El parc de la Ciutadella. Una visió històrica. Barcelona, l'Avenç*.
- ARROYO, F. (1979), *Población y poblamiento en el alto y medio Palancia*, Madrid, CSIC i Universitat Autònoma de Madrid.
- ARROYO, F. (1981), *El alto y medio Palancia. Estudio de Geografía agraria*, Castelló de la Plana, Diputació Provincial.
- ARROYO, F.; CAMARERO, C. (1992), "La geografía histórica en España" a *La Geografía en España, 1970-1990*, Madrid, Real Sociedad Geográfica y Asociación de Geógrafos Españoles, 313-19.
- Atlas histórico y geográfico de África española*, Madrid, Dirección General de Marruecos y Colonias i Dirección General de Asuntos Africanos, 1955.
- BAKER, A.R.H.; GREGORY, D. eds. (1984), *Explorations in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press.
- BAKER, A.R.H.; HAMSHERE, J.; LANGTON, J. cds. (1970), *Geographical Interpretations of Historical Sources*, New Abbot, David & Charles ed.
- BARCELÓ, B. (1959), "Documentación geográfica. Los archivos de las Sociedades de Amigos del País, *Estudios Geográficos*, 74: 127-30.
- BENITO ARRANZ, J. (1957), *El Canal de Castilla (Memoria descriptiva)*, Valladolid, Academia Nueva.
- BLOCH, M. (1931), *La historia rural francesa*, Barcelona, Crítica, 1978.
- BOLÒS, J., coord. (1993), *Paisatge i Societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, Espai/Temps núm. 17.
- BOWDEN, M.J. ed. (1992), *Creation of Myth. Invention of Tradition in America*, monogràfic del *Journal of Historical Geography*, 18, 1. (Actes del col.loqui del mateix nom a Clark, maig 1988).
- BOSQUE MAUREL, J. (1962), *Geografía urbana de Granada*, Saragossa, Instituto Elcano del CSIC (reedició, Granada, Universitat de Granada, 1988).
- BOSQUE MAUREL, J. (1983), "Geografía, historia y geografía histórica", *Estudios Geográficos*, XLIV (172-173): 317-38.
- BOSQUE MAUREL, J. (1984), "Los estudios de historia de la geografía en España", *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 4: 229-45.
- BOSQUE MAUREL, J. (1987), "Estructura académica interna de la geografía actual en España" a *Geografía y geógrafos en la España contemporánea*, Granada, Universidad de Granada, 1992, 109-41.
- BOSQUE MAUREL, BOSQUE SENDRA, J.; GARCÍA BALLESTEROS, A. (1984), "Geografía política, geopolítica y geografía militar en España" a *III Coloquio Ibérico de Geografía. Barcelona, Septiembre 1983*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 45-55.

- BRANDIS, D. (1983), *El paisaje residencial de Madrid*, Madrid, IEAL.
- BRAUDEL, F. (1949), *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, México, Fondo de Cultura Económico, 1976, 2 vols.
- BRAUDEL, F. (1977), *La Méditerranée. L'espace et l'histoire*. Paris.
- BRAUDEL, F. (1986), *L'identité de la France: espace et histoire*, Paris, Artnaud-Flammarion.
- BRIGHAM, A.P. (1903), *Geographical influences in American history*, Boston.
- BRIGGS, A. (1963), *Victorian Cities*, Harmondsworth, Penguin Books, ed. 1982.
- BROEK, J.O.M. (1932), *The Santa Clara Valley, California. A study in Landscape Changes*, Utrech, Oosthoek.
- BROWN, R.H., (1943), *Mirror for Americans. Likenesses of the Eastern Seaboard. 1810*. Nova York, American Geographical Society.
- BRUNHES, J.; VALLAUX, C. (1921), *La géographie de l'histoire. Géographie de la paix et de la guerre*, Paris, Alcan.
- BURGUENO, J. (1991), "Els primers assaigs de regionalització a Catalunya: 1813-1820" a *I Congrés Català de Geografia*, Barcelona, Societat Catalana de Geografia, vol IIIa: 121-34.
- BURGUENO, J. (1993), *La formación de la división territorial de España, 1800-1850*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesi Doctoral inèdita.
- BURGUENO, J.; GRAS CASANOVAS, M. (1992), "La formació del mapa municipal a Catalunya: el cas de la Segarra", *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 33-34: 115-44.
- BURRIEL, E. (1971), *La Huerta de Valencia. Zona sur. Estudio de geografía agraria*, València. Diputació Provincial
- BUTLIN, R. (1993), *Historical Geography. Through the Gates of Space and Time*, Londres, E. Arnold.
- CABERO, V.; LLORENTE, J.M.; PLAZA, J.; POL, C. coord. (1992), *El medio rural español. Cultura, paisaje y naturaleza. Homenaje a Don Ángel Cabo Alonso*, Salamanca, Ediciones de la Universidad de Salamanca i Centro de Estudios Salmantinos, 2 vols.
- CABO, A. (1955), "La Armuña y su evolución económica", *Estudios Geográficos*, 58 i 59: 73-136 i 367-428.
- CABO, A. (1957) "Contribución al conocimiento de las fuentes para la geografía española (siglo XVIII)", *Estudios Geográficos*, 66: 177-88.
- CABO, A. (1960), "La ganadería española. Evolución y tendencias actuales", *Estudios Geográficos*, 79: 123-69.
- CABO, A. (1961), "Fuentes para la geografía agraria de España", *Estudios Geográficos*, 83: 223-49.
- CABO, A. (1966), "Características del paisaje agrario salmantino", *Coloquio sobre Geografía Agraria (25-27 octubre 1965, Salamanca)*, Salamanca, Universitat de Salamanca.
- CABO, A. (1973), "Condicionamientos geográficos", a *Historia de España Alfaguara*, Madrid, Alfaguara, 1973, vol. 1: 1-183.
- CALVO, F. (1975), *Continuidad y cambio en la Huerta de Murcia*, Murcia, Academia Alfonso X el Sabio, 2a. edició de 1982.
- CAMARERO, C. (1986), "Endeutament i detracció a la Castella de l'Antic Règim (anàlisi de quaranta-nou viles burgaleses)", *Recerques*, 9: 73-106.
- CAMARERO, C. (1989), *Burgos y el Catastro de Ensenada*, Burgos, Caja de Ahorros Municipal de Burgos.

- CAMARERO, C. (1990), *El Catastro de Ensenada, 1749-1757*, Madrid, Centro de Gestión Catastral y Cooperación Tributaria y editorial Tabapress.
- CAMPESINO, A. (1982), *Estructura y paisaje urbano de Cáceres*, Cáceres, Colegio de Arquitectos de Extremadura.
- CAPEL, H. (1968), "El comercio de la nieve y los pozos de Sierra Espuña", *Estudios Geográficos*, 110: 123-74.
- CAPEL, H. (1969), "Problemas de organización y de transporte en el antiguo comercio de la nieve", *Geographica (Revista da Sociedade de Geografia de Lisboa)*, 20: 76-90.
- CAPEL, H. (1970), "Una actividad desaparecida de las montañas mediterráneas: el comercio de la nieve", *Revista de Geografía*, IV: 5-42.
- CAPEL, H. (1975), *Capitalismo y morfología urbana en España*, Barcelona, Los Libros de la Frontera.
- CAPEL, H. (1976), "La geografía española tras la guerra civil", *Geo-crítica*, 1.
- CAPEL, H. (1985), "Geografía y arte apodémica en el siglo de los viajes", *Geo-crítica*, 56: 6-57.
- CAPEL, H. (1989), "Historia de la ciencia e historia de las disciplinas científicas. Objetivos y bifurcaciones de un programa de investigación sobre historia de la geografía", *Geo-crítica*, 84: 7-67.
- CAPEL, H.; TATJER, M. (1991), "Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de final de segle XIX (1876-1900)" a *Cent anys de salut pública a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 31-73.
- CARLESTEIN, T. (1982), *Time Resources, Society and Ecology. On the Capacity for Human Interactions in Space and Time*, Londres, G. Allen & Unwin.
- CARRERAS, C. (1974), *Hostafrancs, un barri de Barcelona*, Barcelona, Selecta.
- CARRERAS, C. (1980), *Sans, anàlisi del procés de producció de l'espai urbà*, Barcelona, Serpa.
- CARRERAS, C. (1984), "Ciudades y geografía urbana en España desde 1950" a *III Coloquio Ibérico de Geografía (Barcelona, 27 septiembre - 2 octubre, 1983)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 254-67.
- CARRERAS, C.; VILAGRASA, J. (1986), "La Geografía histórica", a GÓMEZ BALLESTEROS, A. coord., *Teoría y práctica de la Geografía*, Madrid, Alhambra, 361-72.
- CARTER, H. (1956), "The urban hierarchy and historical geography: a consideration with reference to North East Wales" a BAKER, A.R.H.; HAMSHERE, J.D.; LANGTON, J. eds. (1970), *Geographical Interpretations of Historical Sources*. New Abbot, David & Charles Pbl., 269-87.
- CASALS, V. (1988), "Defensa y ordenación del bosque en España. Ciencia, naturaleza y sociedad en la obra de los ingenieros de montes durante el siglo XIX", *Geo-crítica*, 73: 5-61.
- CASAS TORRES, M. (1944), *La vivienda y los núcleos rurales de la Huerta de Valencia*, Madrid, C.S.I.C.
- Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1987.
- CASASSAS, L. (1977), "Pau Vila en l'evolució de la geografia catalana" a Pau Vila, *La divisió territorial de Catalunya. Selecció d'escrits de Pau Vila*, Barcelona, Curial, 5-24.
- CIVIT, A. (1988), "L'expansió urbana de la Catalunya industrial: Mataró i el projecte d'eixample de la urbanització de l'horta Perpunter, 1878-1889", *Revista Catalana de Geografia*, 7: 21-34.

- CLARK, A.H. (1954), "Historical Geography", a JAMES, P.E.; JONES, C.F., eds., *American Geography: Inventory and Prospect*, Syracuse, Syracuse University Press, 70-105.
- CLARK, A.H. (1960), "Geographical change. A theme for Economic History", *Journal of Economic History*, 20: 607-16.
- CLARK, A.H. (1962), "Praemia Geographiae: the incidental rewards of a geographical career", *Annals of the Association of American Geographers*, LII, 3: 229-41.
- CLAVAL, P. (1984), "The historical dimension of French Geography", *Journal of Historical Geography*, 10, 3: 229-45.
- CLAVAL, P. (1989), "New interpretations of French Revolution and their geographical significance", *Journal of Historical Geography*, 15, 3: 260-8.
- CODINA, J. (1971), *El Delta del Llobregat i Barcelona. Gèneres i formes de vida del segle XVI al XX*, Barcelona, editorial Ariel.
- COLOMER, J.M. (1969), *Cartografía peninsular (sigles XI-XIX)*, Granollers, Montblanch-Martín.
- Coloquio sobre Geografía Agraria (Salamanca 25-27 de octubre de 1965)*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1965.
- COSGROVE, D. (1984), *Social Formation and Symbolic Landscape*, Londres, Croom Helm.
- COSGROVE, D.; DUNCAN, J.; JACKSON, P. (1993), "Comentary: on The Reinvention of Cultural Geography by Price and Lewis", *Annals of the Association of American Geographers*, 83 (3): 515-22.
- CONZEN, M.P. ed. (1990), *The Making of American Landscape*, Boston, Unwin Hyman.
- CORTIZO, T. (1984), *León, propiedad y producción del suelo*, Oviedo, Universidad de Oviedo.
- CRUZ, J. (1980), *Propiedad y uso de la tierra en la baja Andalucía. Carmona, S. XVIII-XX*, Madrid, Ministerio de Agricultura.
- DARBY, C. ed. (1936), *An Historical Geography of England before A.D. 1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 1951.
- DARBY, C. (1951), "The changing English landscape", *Geographical Journal*, 117: 377-98.
- DARBY, C. (1952-1962), *The Domesday Geography of England*. Cambridge, Cambridge University Press, 4 vols.
- DARBY, C. (1953), "The relations of Geography and History", *Transactions and Papers. Institute of British Geographers*, 19: 1-11.
- DARBY, C. (1962a), "Historical Geography", a FINBERG, H.P.R. ed., *Approaches to History. A Symposium*, Londres, Routledge, 127-56.
- DARBY, C. (1962b), "El problema de la descripción geográfica", a P.H. RANDLE, ed. (1984), *Teoría de la Geografía*, Buenos Aires, GAEA i OIKOS, vol. II.
- DARBY, C. ed. (1973), *A New Historical Geography of England*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976 (2a. ed.), 2 vols.
- DARBY, H.C. (1983), "Historical Geography in Britain, 1920-80: continuity and change", *Transactions. Institute of British Geographers*, VIII-4: 421-8.
- DEMERRITT, D. (1994), "Ecology, objectivity and critique in writings on nature and human societies", *Journal of Historical Geography*, 20, 1: 22-37.
- DE PLANHOL, X. (1972), "Historical Geography in France" a BAKER, A.R.H. ed., *Progress in Historical Geography, New Abbot*, 22-44.
- DE PLANHOL, X. (1988), *Géographie historique de la France*, Paris, Fayard.

- DION, R. (1934), *Essai sur la formation du paysage rural français*, Paris, Flammarion, 1991.
- DION, R. (1946), "La part de la géographie et celle de l'histoire dans l'explication de l'habitat rural du bassin parisien", *Publications de la Société de Géographie de Lille*.
- DION, R. (1990), *Le paysage et la vigne: Essais de géographie historique*, Paris, Payot.
- DODGSHON, R.A.; BUTLIN, R.A., eds. (1978), *An Historical Geography of England and Wales*, Londres, Academic Press. Segona edició ampliada, 1991.
- DOMINGO, C. (1983), *La plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Castellón, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- DOMÍNGUEZ, P. (1990), *Agricultura y desarrollo económico desigual en dos zonas rurales: Puente Genil y Santaella. Siglos XVIII-XX*, Córdoba, Universidad de Córdoba.
- DYOS, H.J. ed. (1968), *The Study of Urban History*, Londres, Arnold.
- ENCISO, L.M. (1958), *Prensa económica del siglo XVIII: el Correo Mercantil de España y las Indias*, Valladolid, Universidad de Valladolid y CSIC.
- EQUIPO URBANO (1972), "Simulación de una red de transportes: el caso de los ferrocarriles españoles", *Revista de Geografía*, IV, 1: 34-54.
- ESTALELLA, E.; GUBERN, E. (1970), "Estructura funcional de las ciudades españolas en 1900", *Estudios Geográficos*, 118: 5-27.
- EZQUERRA, R. (1975), "Moreau de Jonnes y Madoz. Una visión de España en 1834", *Estudios Geográficos*, 138-139: 303-24.
- FEBVRE, L. (1922), *La tierra y la evolución humana*, México, Unión Tipográfica Editorial Hispano-Americana, 1955.
- FERRER, Amparo (1975), *El paisaje agrario de Alhama de Granada en el siglo XVIII*, Granada, Caja General de Ahorros y Monte de Piedad de Granada.
- FERRER, A. (1982), *Paisaje y propiedad en la tierra de Alhama (Granada, siglos XVIII-XX)*, Granada, Universidad de Granada i Diputación de Granada.
- FERRER REGALES, M. (1957), *El campo de Cariñena. Estudio geográfico*, Saragosa, Instituto Elcano del CSIC.
- FERRER REGALES, M. (1958), *El Valle Bajo y Medio del Arba*, Saragossa, Instituto Elcano del CSIC.
- FLORISTÁN, A. (1951), *La ribera tudelana de Navarra*, Zaragoza, Institución Príncipe de Viana i Instituto Elcano del CSIC.
- FONTANA, J. (1982), *Historia, análisis del pasado y proyecto social*, Barcelona, Crítica.
- GANAU, J. (1992), *La idea de ciutat de Lleida (segles XVIII-XX)*, Lleida, Pagès editors.
- GANAU, J. (1993), *Els inicis del pensament conservacionista en l'urbanisme català (1844-1931)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Tesi Doctoral inèdita, 3 vols.
- GARCÍA BADELL, J.G. (1948), *Felipe II y los estudios geográficos y estadísticos de los pueblos de España*, Madrid, Real Sociedad Geográfica.
- GARCÍA BALLESTEROS, A. (1978), *Geografía urbana de Guadalajara*, Madrid, Fundación Universitaria Española.
- GARCÍA CASTRO, T. (1974), "Barrios barceloneses de la Dictadura de Primo de Rivera", *Revista de Geografía*, VIII, 1-2: 77-97.
- GARCÍA CORTÁZAR, J.A. et al. (1985), *Organización social del espacio en la España medieval. La Corona de Castilla en los siglos VIII a XV*, Barcelona, Ariel.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1949), "El modo de vida pastoril en la tierra de Segovia según los datos de Antonio Ponz", *Boletín de la Real Sociedad Geográfica de Madrid*, LXXXV, 508-32.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1959), "El Correo Mercantil de España y las Indias como fuente de estudio de la geografía", *Estudios Geográficos*, 74: 142-5.

- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1964), "Los sistemas de cultivo de Castilla la Vieja", *Aportación Española al XX Congreso Geográfico Internacional (Gran Bretaña, Julio-Agosto de 1964)*, Madrid, CSIC, 138-50.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1966), "Campos abiertos y campos cercados en Castilla la Vieja", *Homenaje al Excmo. Sr. D. Amando Melón y Ruiz de Gordejuela*, Saragossa, Instituto de Estudios Pirenaicos i Instituto Elcano, 117-31.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1971), "El cultivo del arroz y su expansión en el siglo XVIII en los llanos litorales del Golfo de Valencia", *Estudios Geográficos*, 123: 163-87.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1972), "Sobre los orígenes del paisaje agrario gallego", *Estudios Geográficos*, 129: 753-63.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1985), *Castilla (entre la percepción del espacio y la tradición erudita)*, Madrid, editorial Espassa-Calpe.
- GARCÍA MANRIQUE, E. (1958), *Vera de Moncayo. Un municipio de Somontano Ibérico*, Saragossa, Instituto Elcano del CSIC.
- GARCÍA VERDUGO, F. (1992), *Córdoba, burguesía y urbanismo. Producción y propiedad del suelo: el sector del Gran Capitán, 1859-1936*, Córdoba, Ajuntament de Córdoba.
- GARRET, W.E. ed. (1988), *Historical Atlas of United States*, Washington, National Geographic Society.
- GAVIRA, J. (1950), "Las Relaciones Histórico-geográficas de Felipe II (A propósito de una publicación reciente)", *Estudios Geográficos*, 40: 551-8.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1937), *La Divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya.
- GENOVESE, E.D.; HOCHBERG, L. eds. (1989), *Geographic Perspectives in History*, Oxford, B. Blackwell.
- GIL CRESPO, A. (1957), "La Mesta de carreteras del Reino", *Las Ciencias XXII*, 1: 207-30.
- GIDDENS, A. (1979), *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*, Londres, MacMillan.
- GIDDENS, A. (1984), *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge, Polity Press.
- GIL OLCINA, A. (1972), "Embalses españoles de los siglos XVIII y XIX para riego", *Estudios Geográficos*, 129: 557-96.
- GIL OLCINA, A. (1975), "Explotación y cultivo de las plantas barrilleras en España", *Estudios Geográficos*, 138-139: 453-78.
- GIL OLCINA, A. (1979), *La propiedad señorial en las tierras valencianas*, Valencia, Del Cènia al Segura.
- GIL OLCINA, A. (1981), "Evolución comparada de la propiedad señorial a través de Establiments y Foros", *Estudios Geográficos*, 165: 353-74.
- GIL OLCINA, A. (1985), "La propiedad del agua en los grandes regadíos deficitarios del sureste peninsular: el ejemplo de Guadalantín", *Agricultura y Sociedad*, 35: 203-31.
- GIL OLCINA, A. (1987), "La geografía histórica en España" a *La geografía española y mundial en los años ochenta*, Madrid, Universidad Complutense, *Homenaje a D. Manuel de Terán*, 469-80.
- GIL OLCINA, A.; CANALES MARTÍNEZ, G. (1988), *Residuos de propiedad señorial en España. Perduración y ocaso en el bajo Segura*, Alacant, Diputació d'Alacant, Institut Juan Gil-Albert.
- GIL OLCINA, A.; MORALES GIL, A. eds. (1993), *Medio siglo de cambios agrarios en España*, Alacant, Diputació d'Alacant, Institut Juan Gil-Albert.

- GILBERT, E.W. (1932), "What is Historical Geography", *Scottish Geographical Magazine*, 48: 129-36.
- GÓMEZ MENDOZA, A. (1982), *Ferrocarriles y cambio económico en España*, Madrid, Alianza editorial.
- GÓMEZ MENDOZA, J. (1967), "La venta de baldíos y comunales en el siglo XVI. Estudio de su proceso en Guadalajara", *Estudios Geográficos*, 109: 499-559.
- GÓMEZ MENDOZA, J. (1977), *Agriculturas y expansión urbana. La campiña del bajo Henares en la aglomeración de Madrid*, Madrid, Alianza editorial.
- GÓMEZ MENDOZA, J. et al. (1988), *Viajeros y Paisajes*, Madrid, Alianza editorial
- GÓMEZ MENDOZA, J.; ORTEGA CANTERO, N. et al. (1992), *Naturalismo y geografía en España. Desde mediados del siglo XIX hasta la guerra civil*. Madrid, Fundación Banco Exterior de España.
- GÓMEZ PÉREZ, J. (1970), "Catálogo de mapas y planos originarios de Francisco de Coello", *Estudios Geográficos*, 119: 203-38.
- GONZÁLEZ, N. (1958), *Burgos: la ciudad marginal de Castilla*, Burgos.
- GOZÁLVEZ, V. (1971), *Crevillente. Estudio urbano y demográfico*, València, Universitat de València.
- GOZÁLVEZ, V. (1976), *La ciudad de Elche*, València, Universitat de València.
- GRAU, R. (1979a), "Cambio y continuidad en los orígenes de la Barcelona moderna (1714-1816)", *Urbanismo e Historia Urbana en España. Revista de la Universidad Complutense*, XXVIII, 115: 571-85.
- GRAU, R. (1979b), "Les causes geogràfiques de la industrialització catalana. Notes a l'entorn d'una vella polèmica" a *Aportacions homenatge al geògraf Salvador Llobet*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- GRAU, R. (1983), "La metamorfosi de la ciutat emmurallada. Barcelona de Felip V a Ildefons Cerdà" a *Evolució urbana de Catalunya*, Barcelona, La Magrana, 65-81.
- GRAU, R. (1984), "Estudios integrados de paisaje e historiografía" a *I Coloquio Paisaje y Geosistema*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 81-100.
- GRAU, R. dir. (1988), *L'exposició Universal de Barcelona. El llibre del centenari, 1888-1988*, Barcelona, Comissió ciutadana per a la commemoració del centenari de l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 i l'Avenc.
- GRAU, R.; LÓPEZ, M. (1974), "Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes". *Recerques* 4: 19-57.
- GRAHAM, B.J.; PROUDFOOT, L.J. (1993), *An Historical Geography of Ireland*, Londres, Academic Press.
- GREGORY, D. (1978), *Ideología, ciencia y geografía humana*, Vilassar de Mar, Oikos Tau, 1984.
- GREGORY, D. (1981), "Sequent Occupancy" a JOHNSTON, R.J., ed., *The Dictionary of Human Geography*, Oxford, Blackwell, 303-4.
- GREGORY, D. (1982a), "Action and structure in Historical Geography" a BAKER, A.R.H.; BILLINGUE, M. eds., *Period and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press, 244-50.
- GREGORY, D. (1982b), *Regional Transformation and Industrial Revolution. A Geography of the Yorkshire Wollen Industry*, Londres, McMillan.
- GREGORY, D. (1985), "Suspended animation: the stasis of diffusion theory" a GREGORY, D.; URRY, J., eds., *Social Relations and Spatial Structures*, Londres, McMillan.
- GREGORY, D.; URRY, J. eds. (1985), *Social Relations and Spatial Structures*, Londres, McMillan.
- GUAL, M. (1979), *Estudio histórico-geográfico sobre la Acequia Real del Jucar*, València, Diputació Provincial, Institució Alfons el Magnànim.

- HÄGERSTRAND, T. (1967), *Innovation Diffusion as a Spatial Process*, Chicago, Chicago University Press.
- HÄGERSTRAND, T. (1970), "What about people in regional science", *Papers of the Regional Science Association*, 24: 7-21.
- HÄGERSTRAND, T. (1973), "El terreno propio de la geografía humana" a CHORLEY, R. ed., *Nuevas Tendencias en Geografía*, Madrid, IEAL, 1975, 103-35.
- HANDLIN, O.; BURCHARD, J. eds. (1963), *The historian and the city*, Boston, MIT Press.
- HARRIS, R.C. (1991), "Power, modernity and Historical Geography", *Annals of the Association of American Geographers*, 81 (4): 671-83.
- HARRIS, R.C.; MATTLIEWS, G.T. eds. (1987), *Historical Atlas of Canada. From the beginning to 1800*. Toronto, University of Toronto Press.
- HARVEY, D. (1963), "Locational change in the Kentish hop industry and the analysis of land use patterns", *Transactions and Papers. Institute of British Geographers*, 33: 123-44.
- HARVEY, D. (1966), "Geographic processes and the analysis of point patterns: testing a diffusion model by quadrat sampling", *Transactions and Papers. Institute of British Geographers*, 40: 80-91.
- HARVEY, D. (1967), "Models of evolution of spatial patterns in human geography", a CHORLEY, R.; HAGGETT, P. eds. (1967), *Models in Geography*, Londres, Methuen, 549-608.
- HARVEY, D. (1969), *Teorías, leyes y modelos en geografía*, Madrid, Alianza editorial.
- HARVEY, D. (1990), *The Condition of Postmodernity*, Cambridge, B. Blackwell.
- HARVEY, D. (1989), "Between space and time: reflections on geographical imagination", *annals of the Association of American Geographers*, 80, 3: 418-34.
- HERNÁNDEZ PACHECO, E. (1952), *El solar en la historia hispana*, Madrid, Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales.
- HERNANDO, A. (1984), "La geografía de los temarios oficiales de bachillerato (1938-1982)" a *III Coloquio Ibérico de Geografía*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 56-74.
- HETTNER, A. (1927), "La naturaleza y los cometidos de la geografía", *Geo-crítica*, 70 (1987): 6-77.
- HOPFNER, H. (1954), "La evolución de los bosques de Castilla en tiempos históricos", *Estudios Geográficos*, 56: 411-62.
- HOSKINS, W.G. (1955), *The Making of the English Landscape*, Harmondsworth, Penguin Books, ed. 1983.
- IGLÉSIES, J. (1959), "El poblament de Catalunya durant els segles XIV i XV", *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, Dirección General de Relaciones Exteriores, 247-70.
- IGLÉSIES, J. (1961), "El movimiento demográfico de Cataluña durante los últimos cien años", *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXIII: 317-35.
- IGLÉSIES, J. (1967), "Indagaciones sobre la población de Catalunya en la primera mitad del siglo XIX", *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXVII: 383-482.
- IGLÉSIES, J. (1968), *La crisi agrària de 1879-900. La fil·loxera a Catalunya*, Barcelona, Llibres a l'Abast.
- IGLÉSIES, J. (1969-1970), *El Cens del Comte de Floridablanca 1787 (Part de Catalunya)*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 2 vols.
- JACKSON, P. (1989), *Maps of Meaning. An Introduction to Cultural Geography*, Londres, Routledge.

- KAY, J. (1990), "The future of Historical Geography in the United States", *Annals of the Association of American Geographers*, 80, 4: 618-23.
- LACOMBA, J.A. (1963), "Fuentes para la geografía de España. Las estadísticas de la Restauración", *Estudios Geográficos*, 90: 39-55.
- LARROSA PADRÓ, M. (1986), *La urbanització de la ciutat industrial. Sabadell, 1845-1900*, Sabadell, Delegació de Sabadell del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats.
- LLOBET, S. (1946), "La industria textil de algodón en España", *Estudios Geográficos*, 25: 726-34.
- LLOBET, S. (1947a), *El medio y la vida en el Montseny. Estudio Geográfico*, Madrid, CSIC.
- LLOBET, S. (1947b), *El medio y la vida en Andorra Estudio Geográfico*, Madrid, CSIC.
- LLOBET, S. (1955), "De geografía agraria de la comarca del Maresme (Barcelona)", *Estudios Geográficos*, 58: 23-71 i 59:215-98.
- LLOBET, S. (1970), "Los viajes de Francisco de Zamora en Cataluña y la Geografía económica del Principado", *Revista de Geografía*, IV, 1: 81-91.
- LLOBET, S. (1980), "Els primers temps de Pierre Deffontaines a casa nostra", *Revista de Geografia*, XIV: 11-6.
- LOBEL, M.D. ed. (1968), *Historic Towns I*, Londres, Scholar Press.
- LOBEL, M.D. ed. (1975), *Historic Towns II*, Londres, Scholar Press.
- LOBEL, M.D. ed. (1990), *Historic Towns III. The City of London*, Oxford, Oxford University Press.
- LÓPEZ, M.; GRAU, R. (1971), "Barcelona, entre el urbanismo barroco y la revolución industrial", *cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 80: 28-40.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1951), "Riegos y cultivos en la Huerta de Alicante", *Estudios Geográficos*, 45: 701-73.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1954), "Valdelaguna. Colectivismo agrario en las montañas burgalesas", *Estudios Geográficos*, 57: 551-67.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1955), "Evolución de los montes en las montañas ibéricas (observaciones en la Sierra de Neila)", *Estudios Geográficos*, 58, 167-70.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1957), "Evolución agraria de la Plana de Castellón", *Estudios Geográficos*, 67-68: 309-60 + 1 lámina.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1971), "Embalses de los siglos XVI y XVII en Levante", *Estudios Geográficos*, 125: 617-56.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1972), "La caña de azúcar en Valencia y las variaciones climáticas", *Estudios Geográficos*, 128: 399-423.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1974a), "La introducción del maíz en Valencia y la sustitución de otros cereales", *Estudios Geográficos*, 135: 147-56.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1974b), "Colectivismo y sistemas agrarios en la Serranía de Atienza (Guadalajara)", *Estudios Geográficos*, 137: 519-78.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1977), "Estudios de Historia de la Geografía y Geografía Histórica de D. Amando de Melón", *Estudios Geográficos*, 146-147: 45-62.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1987), *Els embassaments valencians antics*, València, Conselleria d'Obres Públiques de la Generalitat Valenciana.
- LÓPEZ GÓMEZ, J.; LÓPEZ GÓMEZ, A. (1989), "Fermín Caballero y las Relaciones Topográficas de Felipe II. Un estudio pionero", *Arbor*, 526: 33-49.
- LÓPEZ GÓMEZ, J.; LÓPEZ GÓMEZ, A. (1990), "Cien años de estudios de las Relaciones Topográficas de Felipe II después de Caballero", *Arbor*, 538: 33-72.
- LÓPEZ ONTIVEROS, A. (1971), "Notas sobre el catastro actual como fuente geográfica", *Estudios Geográficos*, 122: 119-43.

- LÓPEZ ONTIVEROS, A. (1974), *Emigración, propiedad y paisaje en la Campiña de Córdoba*, Barcelona, Ariel.
- LÓPEZ ONTIVEROS, A. (1978), "Medio físico e historia como conformadores del latifundismo andaluz", *Agricultura y Sociedad*, 9: 235-55.
- LÓPEZ ONTIVEROS, A. (1981), *Evolución urbana de Córdoba y de los pueblos campesinos*, Córdoba, Diputación de Córdoba, 2a. edición ampliada.
- LÓPEZ ONTIVEROS, A. (1988), "El paisaje de Andalucía a través de los viajeros románticos: creación y pervivencia del mito andaluz desde una perspectiva geográfica" a GÓMEZ MENDOZA, et al., *Viajeros y paisajes*, Madrid, Alianza editorial, 31-65.
- LÓPEZ ONTIVEROS, A. (1990), *Córdoba 1752 según las respuestas generales del Catastro de Ensenada*, Madrid, Tabapress.
- LÓPEZ ONTIVEROS, A. (1991), *La imagen geográfica de Córdoba y su provincia en la literatura viajera de los siglos XVIII y XIX*, Córdoba, Monte Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba.
- LOWENTHAL, D. (1976), "The place of the past in American landscape" a LOWENTHAL, D.; BODWEN, M.J. eds., *Geographies of the Mind Essays in Historical Geosophy in Honour of John Kirtland Wright*, Nova York, Oxford University Press, 89-117.
- LOWENTHAL, D. (1985), *The past is a Foreign Country*, Cambridge, Cambridge University Press.
- LOWENTHAL, D.; BODWEN, M.J. eds. (1976), *Geographies of the Mind. Essays in Historical Geosophy in Honour of John Kirtland Wright*, Nova York, Oxford University Press.
- LOWENTHAL, D.; PRINCE, H. (1965), "English landscapes tastes", *Geographical Review*, 55: 186-222.
- MARTÍ, J. (1986), "La pasión por la montaña. Literatura, pedagogía y ciencia en el excursionismo del siglo XIX", *Geo-crítica*, 66: 6-45.
- MARTÍN GALINDO, J.L. (s.a), *Artículos geográficos sobre la provincia de León*, Valladolid, Muñoz S.A.
- MARTÍN GALINDO, J.L. (1956a), *Arrieros maragatos en el siglo XVIII*, Valladolid, Universidad de Valladolid i CSIC.
- MARTÍN GALINDO, J.L. (1956), "Los expedientes de Hacienda del archivo de Simancas", *Estudios Geográficos*, 62: 82-3.
- MARTÍN LÓPEZ, C. (1990), *Córdoba en el siglo XIX. Modernización de una trama histórica*, Córdoba, Ajuntament de Córdoba.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, E. (1976), *Segovia: evolución de un paisaje urbano*, Madrid, Colegio Oficial de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, E. (1984), "Libros de viajes", *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 4: 57-80.
- MAS, R. (1982), *El barrio de Salamanca. Planeamiento y propiedad inmobiliaria en el Ensanche de Madrid*, Madrid, IEAL.
- MAS, R. (1989), "Sobre la geografía urbana en España" a *Història urbana i intervenció en el centre històric*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 163-86.
- MATA OLMO, R. (1979), *La gran propiedad en los llanos de Antequera*, Madrid, Universidad Autónoma y CSIC.
- MATA OLMO, R. (1987), *Pequeño y gran propiedad agraria en la depresión del Guadalquivir*, Madrid, Ministerio de Agricultura, 2 vols.
- MATA OLMO, R.; ROMERO GONZÁLEZ, J. (1988) "Fuentes para el estudio de la propiedad agraria en España (siglos XVIII-XX). Balance provisional y análisis crítico", *Agricultura y Sociedad*, 49 209-92.
- MATEU, J. (1982), *La pagesia urgellenca abans del canal*, Barcelona, Fundació Salva-

- dor Vives Casajuana.
- MATEU, J.F. (1991), "El viaje de Cavanilles por el Reyno de Valencia (1791-93)" a CAVANILLES, A.J., *Observaciones sobre el Reyno de Valencia*, Castelló de la Plana, Caixa d'Estalvis de Castelló.
- MEINING, D.W. ed. (1979), *The Interpretation of Ordinary Landscapes*, New York, Oxford University Press.
- MEINING, D.W. (1986), *The Shaping of America*. Vol. I, *Atlantic America, 1492-1800*, New Haven, Yale University Press.
- MEINING, D.W. (1989), "The Historical Geography imperative", *Annals of the Association of American Geographers*, 79, 1: 79-87.
- MELÓN, A. (1941a), "Geopolítica o geografía política. Su posible contenido", *Estudios Geográficos*, 2: 5-33.
- MELÓN, A. (1941b), "Las unidades político-geográficas", *Estudios Geográficos*, 5: 693-737.
- MELÓN, A. (1949), "El Catastro del Marques de la Ensenada", *Estudios Geográficos*, 34: 129-33.
- MELÓN, A. (1951), "Los censos de población de España (1857-1950)", *Estudios Geográficos*, 43: 203-82.
- MELÓN, A. (1958), *Los modernos nomenclatores de España (1857-1950)*, Madrid, Real Academia de Historia.
- MELÓN, A. (1965), "Curriculum vitae de la cartografía moderna", *Estudios Geográficos*, 99: 169-206.
- MELÉNDEZ PIDAL, G.; TERÁN, M. de (1943), *Geografía histórica de España, Marruecos y colonias*, Madrid, ed. Enrique Prieto.
- MENSUA, S. (1960), *La Navarra media oriental. Estudio geográfico*, Saragossa, Instituto Elcano del CSIC.
- MUÑOZ, J. (1972), "Un importante conjunto documental sobre la geografía de la circulación en España a fines de siglo XVIII. El interrogatorio de Juan Fermín de Garde", *Estudios Geográficos*, 127: 355-63.
- MURO, I. (1992), *El pensamiento militar sobre el territorio en la España contemporánea*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2 vols.
- NADAL, F. (1985), "Burgueses contra municipalismo. La configuración de la gran Barcelona y las anexionaciones de los municipios (1874-1904)", *Geo-crítica*, 59-60: 5-97.
- NADAL, F. (1987), *Burgueses, burócratas y territorio, la política territorial en la España del siglo XIX*, Madrid, IEAL.
- NADAL, F.; URTEAGA, L. (1990), "Cartografía y Estado. Los mapas topográficos nacionales y la estadística territorial en el siglo XIX", *Geo-crítica*, 88: 7-93.
- NARANJO, J. (1991), *La propiedad agraria en los señoríos cordobeses: Ferrán Nuñez y Montemayor*, Córdoba, Universidad de Córdoba.
- NORTON, W. (1984), *Historical Analysis in Geography*, Nova York, Longman.
- OLIVERAS SAMITIER, J. (1985), *Desenvolupament industrial i evolució urbana a Manresa (1800-1870)*, Manresa, Caixa d'Estalvis de Manresa.
- OLIVERAS SAMITIER, J. (1986), *La consolidació de la ciutat industrial (1871-1900)*, Manresa, Caixa d'Estalvis de Manresa, 1986.
- ORTEGA CANTERO, N. (1987), *Geografía y Cultura*, Madrid, Alianza editorial.
- ORTEGA CANTERO, N. (1990), "El paisaje de España en los viajeros románticos", *Eria*, 22: 121-37.
- ORTEGA CANTERO, N. (1992), "Geografía y literatura" a *La Geografía en España (1970-1990)*, Madrid, Real Sociedad Geográfica y Asociación de Geógrafos Españoles, 307-11.

- ORTEGA VALCÁRCCEL, J. (1974), *La transformación de un espacio rural: las Montañas de Burgos*, Valladolid, Universidad de Valladolid.
- OTERO PEDRAYO, R. (1928), *Paisajes y problemas geográficos de Galicia*, Madrid, Compañía IberoAmericana de Publicaciones.
- OTERO PEDRAYO, R. (1933) "As paisaxes clásicas", *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, 17: 235-43.
- OTERO PEDRAYO, R. (1945), *Guía de Galicia*, Santiago de Compostela, Sucesores de Galí.
- OTERO PEDRAYO, R. (1955), "Ensaio sobre a paisaxe galega" a *Paisaxe e cultura*, Vigo, Galixia.
- OZOUF-MARIGNIER, M-V. (1993), "Géographie et histoire" a BAILLY, A.; FERRAS, R.; PUMAIN, D. dirs., *Encyclopédie de géographie*, Paris, Economica, 93-107.
- Los Paisajes del Agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, València, Universitat de València i Universitat d'Alacant, 1989.
- PATTEN, J.; ROBINSON, G. (1980), "Edmund W. Gilbert and the development of Historical Geography", *Journal of Historical Geography*, 4, 4: 409-19.
- PÉREZ MOREDA, V.; REHER, D.S. eds. (1989), *Demografía Histórica en España*, Madrid, Editorial El Arquero.
- PÉREZ PÜCHAL, P. "Fuentes y métodos de la demografía histórica", *Estudios Geográficos*, 130: 5-32.
- PILLET, F. (1984), *Geografía urbana de Ciudad Real*, Madrid, Akal.
- PIQUERAS HABA, J. (1981), *La vid y el vino en el País Valenciano*, València, Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim.
- PITTE, J.R. (1983), *Histoire du paysage français*, Paris, Tallendier, 2 vols.
- PRED, A. (1966), *The spatial dynamics of U.S. urban-industrial growth 1800-1914*, Cambridge, M.I.T. Press.
- PRED, A. (1973), *Urban Growth and the Circulation of Information: The United States System of Cities 1790-1840*, Cambridge, Harvard University Press.
- PRED, A. (1980), *Urban Growth and City-Systems in the United States 1840-1860*, Cambridge, Harvard University Press.
- PRED, A. (1990), *Making histories and Constructing Human Geographies: The Local Transformation of Practice, Power Relations and Consciousness*, Oxford, Westview Press.
- PRICE, M.; LEWIS, M. (1993), "The reinvention of Cultural Geography", *Annals of the Association of American Geographers*, 83, 1: 1-17.
- PRINCE, H. (1962), "The geographical imagination", *Landscape*, 11: 22-25.
- PRINCE, H. (1971), "Real, imagined and abstract worlds on the past", *Progress in Geography*, 3: 2-86.
- PRINCE, H. (1981), "Modernization, restoration, preservation: changes in tastes for antique landscapes" a BAKER, A.R.H.; BILINGUE, M. eds., *Periods and Place: Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, Cambridge University Press.
- QUESADA, S. (1992), *La idea de ciudad en la cultura hispana de la edad moderna*, Barcelona, Universidad de Barcelona.
- QUIRÓS, F. (1964), "La desamortización, factor condicionante de la estructura de la propiedad agraria en el Valle de Alcudia y Campo de Calatrava. Estudio de geografía social". *Estudios Geográficos*, 96: 367-407.
- QUIRÓS, F. (1965), "Sobre geografía agraria del Campo de Calatrava y Valle de Alcudia". *Estudios Geográficos*, 99: 207-30.
- QUIRÓS, F. (1967), "Los Cuadernos de la Riqueza Territorial de 1817-1921". *Estudios*

- Geográficos*, 109: 590-92.
- QUIRÓS, F. (1968), "El Catastro de la Riqueza Urbana". *Estudios Geográficos*, 111: 332-5.
- QUIRÓS, F. (1971a), "Las estadísticas mineras de España anteriores a 1861", *Estudios Geográficos*, 124: 572-4.
- QUIRÓS, F. (1971b), "Fuentes para la geografía de la circulación en España. Algunos libros sobre los caminos españoles de los siglos XVIII y XIX", *Estudios Geográficos*, 123: 353-73.
- QUIRÓS, F. (1991), *Las ciudades españolas en el siglo XIX*, Valladolid, editorial Ámbito.
- RANDLE, P. (1965), "El tema del tiempo. Cambio y movimiento en el espacio geográfico", *Estudios Geográficos*, 98: 21-40.
- RELPH, E. (1987), *The Modern Urban Landscape*, Londres, Croom Helm.
- REY PASTOR, J.; GARCÍA CAMARERO, E. (1960), *La cartografía mallorquina*, Madrid, Instituto Luis Vives.
- RIBALTA, J.; TURULL, M. (1992), "Ciutat i poder en el feudalisme declinant a la Catalunya baixmedieval (diferenciació social i distribució social de l'espai urbà a Cervera, 1340-1382)", *Anuario de Estudios Medievales*, 22: 80-166.
- ROMERO, J. (1983), *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX*, Madrid, Ministerio de Agricultura.
- RONCAYOLO, M. (1989), "Histoire et géographie. Les fondaments d'une complémentarité", *Annales ESC*, 1989, 6: 1427-34.
- ROQUER, S. (1976), *Población y transformaciones espaciales en la comarca de Osona (siglo XVIII-siglo XX)*, Vic, Eumo.
- ROSSELLÓ, V. (1974), *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid.
- ROSSELLÓ, V. (1984), *55 ciudades valencianas*, València, Universitat de València.
- ROSSELLÓ, V. (1987), "Geografía i arqueologia", *Debats*, 21: 3-24.
- ROSSELLÓ, V. coord. (1990), *Les vistes valencianes d'Anthonie van der Wingaerde*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.
- ROSSELLÓ, V.; CANO, G. (1975), *Evolución urbana de Murcia*, Murcia, Ayuntamiento de Murcia.
- RUIZ PALOMEQUE, E. (1976), *Ordenación y transformaciones urbanas del casco antiguo madrileño durante los siglos XIX y XX*, Madrid, Instituto de Estudios Madrileños.
- SÀNCHEZ, J.E. (1981), "Espai geogràfic, temps i temps històric", *Tarraco. Cuadernos de Geografía*, 2: 35-48.
- SANZ, J.M. (1962), "En torno a dos siglos de industrialización española", *Arbor*, 189-190: 23-57.
- SAUER, C.O. (1925), "The morphology of landscape" a LEIGHLY, J., ed. (1963), *Lans and life. A Selection of the Writings of Carl Ortwin Sauer*, Berkeley, California University Press, 315-50.
- SAUER, C.O. (1931), "La geografía cultural" a GOMEZ, J.; MUÑOZ, J.; ORTEGA, N. eds., *(1982), *El pensamiento geográfico*, Madrid, Alianza, 349-54.
- SAUER, C.O. (1941), "Introducción a la geografía histórica" a RANDLE, P.H., ed. (1984), *Teoría de la geografía*, Buenos Aires, GAEA i OIKOS, vol. 1, 237-70.
- SEMPLE, E.C. (1903), *American History and its Geographic Conditions*, Boston.
- SERRANO, M.M. (1991), "La ciudad percibida. Murallas y ensanches desde las guías urbanas del siglo XIX", *Geo-crítica*, 91: 7-45.

- SMITH, G.A. (1897), *Historical Geography of Holy Land*, Nova York.
- SOJA, E. (1989), *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Londres, Verso.
- SOLÉ SABARÍS, L. (1983), "El medi físic: cruïlla de camins i bressol de cultures" a NADAL, J.; WOLFF, P. dirs., *Història de Catalunya*, Barcelona Oikos Tau, 39-64.
- TAFUNELL, X. (1989), "La construcció residencial barcelonesa y la economía internacional. Una interpretación sobre las fluctuaciones de la industria de la vivienda en Barcelona durante la segunda mitad de siglo XIX", *Revista de Historia Económica*: 2: 389-437.
- TATJER, M. (1972), El estudio del espacio interno barcelonés. Las fuentes estadísticas publicadas (1778-1970), *Revista de Geografía*, VI, 2: 269-99.
- TATJER, M. (1973), *La Barceloneta, del siglo XVIII al Plan de la Ribera*, Barcelona, Los Libros de la Frontera.
- TATJER, M. (1979), "Propiedad inmobiliaria y espacio urbano. Aproximación a su estudio", *Urbanismo e Historia Urbana en España. Revista de la Universidad Complutense*, XVIII, 115: 49-82.
- TATJER, M. (1987), "Propietat del sòl i promoció immobiliària: Alguns exemples catalans" a *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya. Evolució recent i problemàtica actual*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 391-418.
- TATJER, m. (1988a), *Burgueses, inquilinos y rentistas. Mercado inmobiliario, propiedad y morfología en el centro histórico de Barcelona: La Barceloneta, 1753-1982*, Madrid, CSIC.
- TATJER, M. (1988b), "La contribución territorial urbana 1716-1909" a SEGURA, A. coord., *El Catastro en España*, Madrid, Centro de Gestión Catastral, vol. I, 135-73.
- TATJER, M. (1989), "La contribución territorial urbana en España, 1906-1979" a SEGURA, A. coord., *El Catastro en España*, Madrid Centro de Gestión Catastral, vol. II, 61-101.
- TATJER, M.; LÓPEZ, M. (1985), "Las fuentes fiscales y registrales y el estudio de la estructura urbana" a BONET CORREA, A., editor, *Urbanismo e historia urbana en el Mundo Hispano*, Madrid, Universitat Complutense, vol.I, 445-93.
- TEIXIDOR, M.J. (1982), *València. La construcció d'una ciutat*, València, Diputació de València, Institució Alfons el Magnànim.
- TERÁN, M. de (1947), "Santander, puerto de embarque de las harinas de Castilla", *Estudios Geográficos*, 29": 746-58.
- TERÁN, M. de (1949), "La 'Balaena Viscayensis' y los balleneros españoles del mar Cantábrico", *Estudios Geográficos*, 37: 639-68.
- TERÁN, M. de (1951), "La genialidad geográfica de la Península Ibérica" a TERÁN, M. de, dir. (1951-1967), *Geografía de España y Portugal*, Barcelona, 6 vols, vo. I: 3-13.
- TERÁN, M. de (1960), "La situación actual de la geografía y las posibilidades de su futuro" a *El Hombre y la Tierra. Enciclopedia Labor IV*, Barcelona, Labor, XXXIII-XL.
- TERÁN, M. de (1961a), "Dos calles madrileñas, las de Alcalá y Toledo", *Estudios Geográficos*, 84-85: 375-476.
- TERÁN, M. de (1961b), "El desarrollo espacial de Madrid a partir de 1860", *Estudios Geográficos*, 84-85: 599-615.
- TERÁN, M. de (1967), "Una historia del clima", *Estudios Geográficos*, 107: 277-83.
- "Tesis Doctorales de Geografía defendidas en la facultad de Filosofía y Letras de la Universidad Complutense de Madrid desde el curso 1935-35", *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 1: 347-60.

- THOMPSON, E.P. (1963), *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, Barcelona, Laia, 3 vols.
- THOMPSON, E.P. (1978), *Miseria de la teoría y otros ensayos*, Barcelona, Crítica, 1981.
- TORTELLA, G. (1973), *Los orígenes del capitalismo en España*, Madrid, Tecnos.
- TROITIÑO, M.A. (1984), *Cuenca. Evolución y crisis de una vieja ciudad castellana*. Madrid, MOPU y Universidad Complutense.
- URTEAGA, L. (1980), "Miseria, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente", *Geo-crítica*, 29: 4-27.
- URTEAGA, L. (1985), "El pensamiento higienista y la ciudad: la obra de Pedro Felipe Monlau (1808-1871)" a BONET CORREA, A., ed., *Urbanismo e historia urbana en el mundo hispánico*, Madrid, Universidad Complutense, vol. I, 397-412.
- URTEAGA, L. (1987), *La tierra esquilhada. Las ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*, Barcelona i Madrid, ediciones del Serbal i CSIC.
- VERHULST, A. (1990), *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel.les, Ed. Univ. de Brussel.les.
- VICENS VIVES, J. (1950), *Tratado general de geopolítica. El factor geográfico y el proceso histórico*, Barcelona, ed. Vicens Vives, 1981.
- VIDAL BENDITO, T. (1985), "El papel de Barcelona en la transformación demográfica catalana (1857-1920)", *Estudios Geográficos*, 178-179: 189-205.
- VIDAL BENDITO, T.; GOMILA, J. (1984), "Demografia històrica menorquina: dues fites importants, els morabetins i el cens de Floridablanca", *Randa*, 16: 63-84.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1903), *Tableau de géographie de la France*, Paris, Hachette.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1913), "Los caracteres distintivos de la geografía", a R. FIGUEIRA ed., (1977), *Geografía, ciencia humana*, Buenos Aires, Centro Editor de América Latina, 91-102.
- VILA, P. (1932), "Assaig d'una localització de les indústries antigües a Catalunya", *Estudis Universitaris Catalans*, XVII, 50-64.
- VILA, P. (1971), *Visiones Geohistóricas de Venezuela*, Caracas, Ediciones del Ministerio de Educación.
- VILA, P.; CASASSAS, L. (1974), *Barcelona i la seva rogalia al llarg del temps*, Barcelona, Aedos.
- VILÀ VALENTÍ, J. (1960), "El origen de la industria catalana moderna", *Estudios Geográficos*, 78: 5-40.
- VILÀ VALENTÍ, J. (1973), *El món rural a Catalunya*, Barcelona, Curial.
- VILÀ VALENTÍ, J. (1977), "Origen y significado de la Sociedad Geográfica de Madrid", *Revista de Geografía*, XI, 1-2: 5-21.
- VILAR, P. (1960), *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, vol. I, *Introducció. El medi natural*, Barcelona, edicions 62, 1964, 158-426.
- VILAGRASA, J. (1985), "La geografía històrica anglosaxona", *Revista Catalana de Geografia*, 0: 31-46.
- VILAGRASA, J. (1991a), "Conceptos clave y filosofía de la ciencia en geografía", *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 11: 49-77.
- VILAGRASA, J. (1991b), "El estudio de la morfología urbana", *Geo-crítica*, 92: 7-45.
- VILAGRASA, J. (1993), "Estudios sobre ciudades medias catalanas en el siglo XIX", *Historia Urbana*, 2: 127-30.
- VIÑAS, C. (1951), "Las Relaciones de Felipe II y su publicación", *Estudios Geográficos*, 42: 131-6.

- WAGNER, P.H.; MIKESSELL, M.W. eds. (1962), *Readings in Cultural Geography*, Chicago, University of Chicago Press.
- WARNER, S.B. (1962), *Streetcar Suburbs. The Process of Growth in Boston (1870-1900)*, Cambridge, Harvard University Press.
- WARNER, W.L. (1963), *Yankee City*, New Haven, Yale University Press, edició abreujada de 5 volums apareguts entre 1941 i 1959.
- WILLIAMS, M. (1989), *Americans and their Forests. A Historical Geography*, Cambridge University Press.
- WILLIAMS, M. (1994), "The relations of environmental history and historical geography", *Journal of Historical Geography*, 20, 1: 3-21.
- WRIGHT, J.K. (1947), "Terra Incognita: el lugar de la imaginación en geografía", a RANDLE, P.H. (1984), *Teoría de la Geografía*, Buenos Aires, GAEA I OIKOS, vol. II: 165-88.
- WHITLESEY, D. (1929), "Sequent Occupancy", *Annals of the Association of American Geographers*, 19: 162-5.